

PHŒNIX

Bulletin uitgegeven door het Vooraziatisch-Egyptisch Genootschap

EX ORIENTE LUX

24,1 - 1978

LEIDEN
1978

Bulletin uitgegeven door het Vooraziatisch-Egyptisch Genootschap
EX ORIENTE LUX

Archaïsch kleitablet uit laag IVa van Uruk (einde 4e millennium v. C.), met teltekens en pictogrammen. Zie elders in dit nummer een bijdrage over „Klei, kleitablet en spijkerschrift” door K. R. Veenhof.

INHOUD VAN DIT NUMMER

Genootschapsmededelingen	2
In Memoriam Arie Abraham Kampman	4
Personalia orientalia	9
Wastafeltjes uit het Nabije Oosten . . . . . M. STOL	11
De herkomst van het woord „mummie” . . . . . M. STOL	14
Klei, kleitablet en spijkerschrift . . . . . K. R. VEENHOF	15
De Zendan en de Ka'bah H. W. A. M. SANCISI-WEERDENBURG	30
Het klooster van Mar Awgen . . . . . J. SANDERS	39
Boekennieuws	47

PHOENIX

is een halfjaarlijks bulletin van het Vooraziatisch-Egyptisch Genootschap „Ex Oriente Lux” en wordt in opdracht van het Bestuur uitgegeven door K. R. VEENHOF.

De contributie voor het Genootschap bedraagt f 30.— per jaar; voor jeugdleden en studenten f 15.00. Hiervoor ontvangen zij Phoenix, worden zij uitgenodigd voor de door de

plaatselijke afdelingen te organiseren lezingen, kunnen zij zich tegen gereduceerde prijs abonneren op het Jaarbericht Ex Oriente Lux en de serie Mededelingen en Verhandelingen van het Vooraziatisch-Egyptisch Genootschap Ex Oriente Lux, en kunnen zij gebruik maken van de bibliotheek van het Nederlands Instituut voor het Nabije Oosten te Leiden. Het Genootschap heeft plaatselijke afdelingen in: Amsterdam, Arnhem, Dordrecht, Eindhoven, Enschede, 's-Gravenhage, Groningen, Haarlem, 's-Hertogenbosch, Hoor, Kampen-Zwolle, Leiden, Maasticht, Rotterdam, Utrecht en Zutphen.

Algemeen secretariaat en fiscaat van het Genootschap: Noordeindsplein 4a, Leiden; tel. 071-123682; postgiro: 229501; Bank: AMRO Leiden, rek. no 45.18.09.009. Redactie Phoenix: Prof. dr. K. R. VEENHOF, Schubertlaan 50, Heemstede. Redactie Jaarbericht Ex Oriente Lux: Prof. dr. M. HEERMA VAN VOSS (egyptologie), Prof. dr. M. N. VAN LOON (archeologie van Voor-Azië), Prof. dr. K. R. VEENHOF (sem. filologie en geschiedenis; redactiesecretaris).

Het Dagelijks Bestuur van het Genootschap is als volgt samengesteld: Prof. dr. M. HEERMA VAN VOSS, voorz.; Dr. M. STOL, secr.; Mevr. drs. E. DE RANITZ-LABOUCHERE, penningm.; Dr. C. H. J. DE GEUS; Dr. W. F. LEEMANS; Prof. dr. K. R. VEENHOF. In het Algemeen Bestuur hebben voorts zitting: Mevr. C. F. L. VAN HEEK-VAN HEEK; Prof. dr. L. DE MEYER (Gent); Prof. dr. J. P. M. VAN DER PLOEG; Prof. dr. J. VERGOTE (Leuven); Prof. dr. J. ZANDEE. Prof. dr. L. DE MEYER, Nekkersberglaan 11, B-9000 Gent, is secretaris van de Belgische afdeling van Ex Oriente Lux.

GENOOTSCHAPSMEDEDELINGEN

Jaarvergadering 1978

De Algemene Ledenvergadering werd dit jaar op 10 juni 1978 te Leiden gehouden. Reden om dicht bij „huis” te blijven was vooral het voornaamste agendapunt van het huishoudelijke gedeelte: vaststelling van de nieuwe statuten van het Genootschap, noodzakelijk geworden i.v.m. het in werking treden van het tweede boek van het nieuwe Burgerlijk Wetboek, met bepalingen inzake het verenigingsrecht. Het concept, dat aan alle aangeslotenen is toegezonden, en waaraan door bestuur en deskundigen in verschillende ronden is gewerkt, werd ter vergadering met enkele kleine wijzigingen goedgekeurd, waardoor het Genootschap een vereniging met volledige rechtsbevoegdheid werd. Ter vergadering werd bepaald dat over uitgaven, die meer dan 20% van de begroting uitmaken, en waarvoor geen speciaal besluit van de Algemene Vergadering vereist is, het Algemeen Bestuur beslist (art. 17, a); hiermee werden de door de wet vereiste grenzen gesteld aan de bevoegdheden van het Dagelijks Bestuur. Nieuw is dat in de Statuten ook vele bepalingen zijn opgenomen, die voorheen in een afzonderlijk „Huishoudelijk Reglement” voorkwamen. Beide zijn nu a.h.w. in elkaar geschoven, wat de duidelijkheid over de procedures en de rechten en plichten van aangeslotenen en bestuurders ten goede komt. Per vergaderingsbesluit kunnen daarnaast afzonderlijke reglementen worden opgesteld voor onderdelen van de genootschapsactiviteiten. Reeds nu werd een „Reglement voor de Publicaties” goedgekeurd. Er wordt ook gedacht aan een „reglement voor de afdelingen en studiekringen”, maar hiervoor zijn eerst nadere besprekin-

gen nodig, waarbij de besturen der afdelingen met hun ideeën naar voren kunnen komen. Veel dank is Ex Oriente Lux verschuldigd aan het bestuurslid Dr. W. F. LEEMANS, die als jurist grote zorg besteed heeft aan de zaak der reglementen.

Andere zaken ter vergadering, die vermelding verdienen zijn de volgende. De financiële toestand van het Genootschap is gezond; inkomsten en uitgaven houden elkaar in evenwicht, wat echter wel tot waakzaamheid maant, bij te voorziene stijging van drukkosten en de kosten van de organisatie der lezingen. Op basis van het gunstige rapport van de kascommissie — Mevr. Dr. A. VAN DAALEN en Dr. J. J. JANSSEN — werd aan de penningmeester décharge verleend, waarna de begroting voor het komende jaar werd goedgekeurd. Als leden van de nieuwe kascommissie werden geïnstalleerd de heren BOS en BOOM. Het aantal leden bedraagt ca. 1200, een stijging t.o.v. het vorige jaar, vooral te danken aan de resultaten van een ledenwerfactie via een inlegvel in het tijdschrift „Spiegel Historiae”. In België zijn ca. 80 betalende leden. Verreweg de meeste studiekringen hebben dit jaar goed gefunctioneerd; er werden ongeveer 60 lezingen georganiseerd, waarvan een vijftiental in samenwerking met andere verenigingen (vooral met het Klassiek Verbond). De afdeling Leiden zal in de toekomst weer duidelijker als een zelfstandige grootheid gaan optreden, met als nieuwe voorzitter Dr. J. J. JANSSEN. Het vinden van actieve bestuursleden bij vacatures baart in sommige afdelingen nogal eens problemen. Na de gemeenschappelijk lunch werd voor de aanwezigen in het Academiegebouw een lezing gehouden door de voorzitter, Prof. dr. M. HEERMA VAN VOSS, over het onderwerp „Anoebis en de demonen”, waarna nog gelegenheid bestond om gezamenlijk een bezoek te brengen aan het Rijksmuseum van Oudheden.

Publicaties

Een nieuw deel van het *Jaarbericht*, no. 25 (1977-1978), is bij de drukker en zal in het najaar gereed zijn. Het nummer zal een volledige, geïllustreerde publicatie bevatten van de rolzegels in het Allard Pierson Museum van het Universiteit van Amsterdam, door Drs D. J. W. MEIJER; voorts een publicatie van een aantal Babylonische spijkerschriftteksten in datzelfde museum door Dr. M. STOL en Drs W. H. VAN SOLDT; een uitgave van een Hettitische tekst door Drs J. DE ROOS; een studie over de confrontatie tussen Sargon II van Assur en Merodach-Baladan, door Drs R. J. VAN DER SPEK; een studie over Anatolische ceramiek in het Allard Pierson Museum door Mevr. WILD-WÜLKER; en tenslotte de uitgave van een door wijlen Dr. CAZEMIER nagelaten egyptologische studie. De totale omvang wordt ca. 90 pagina's met ca. 15 platen. De prijs bedraagt voor leden — die zich bij het secreta-

riaat als abonnee kunnen opgeven, maar een deel ook los kunnen bestellen — fl. 30.—; voor niet-leden fl. 50.—.

In de serie *Mededelingen en Verhandelingen* zal, eveneens in het najaar, een studie verschijnen van de hand van Prof. dr. R. BORGER getiteld *Drei Klassizisten: Tadema, Ebers und Vosmaer*. De studie, die een omvang zal hebben van ruim 50 pag. met 6 platen (waarbij twee kleurenreproducties van schilderijen van ALMA TADEMA in het Rijksmuseum) beschrijft in het kort leven, werk en opvattingen van de classicistische schilder ALMA TADEMA, aan wie dit jaar, i.v.m. een jubileum, ook internationaal veel aandacht wordt besteed. In het boek, dat een volledige katalogus van TADEMA's werken bevat (met opgaven van literatuur, publicaties en verblijfplaats) tekent ditmaal niet een kunsthistoricus maar een orientalist op basis van uitvoerige bronnenstudie TADEMA's werk, ook in zijn relaties tot de egyptoloog EBERS en de classicus VOSMAER, in wier boeken werken van TADEMA als illustraties werden opgenomen. De prijs voor leden zal ca. fl. 17.— bedragen.

Tenslotte kan worden medegedeeld dat er plannen ontwikkeld worden om een descriptieve gids en catalogus van de Egyptische Afdeling van het Allard Pierson Museum, in voorbereiding door de vakgroep Egyptologie van de Universiteit van Amsterdam, in samenwerking met de Vereniging van Vrienden van dat Museum uit te geven, wellicht als speciaal nummer van *Phoenix*.

IN MEMORIAM ARIE ABRAHAM KAMPMAN

Op 23 september 1977 overleed na een korte ziekte, onverwachts ARIE ABRAHAM KAMPMAN, mede-oprichter, meer dan veertig jaar secretaris-penningmeester en erelid van Ex Oriente Lux. De ceasuur in de geschiedenis van het Genootschap, in 1974 ontstaan, toen hij om gezondheidsredenen en wegens zijn vertrek uit Leiden, zijn bestuurswerk neerlegde, is nu definitief geworden. Ons Genootschap verliest in hem zijn grote stimulator en organisator, die het vooral in de jaren vlak voor en na de wereldoorlog tot grote bloei wist te brengen, door duizenden aan te steken met zijn belangstelling en enthousiasme voor de kulturen van het Oude Nabije Oosten. Hij was begiftigd met grote organisatorische talenten, waardoor hij sluimerende interessen wist te wekken en in een vereniging, stichting, instituut of tijdschrift wist vorm te geven. Zo schiep hij mogelijkheden voor wetenschappelijke contacten, uitwisseling van informatie en gezamenlijke initiatieven: reeksen lezingen, tijdschriften voor vakman en amateur, een bibliotheek die voor veel onderzoekers een Fundgrube werd, en zelfs cursussen in talen en kulturen. Hij bezat de gave anderen voor zijn plannen en idealen in te schakelen — als sprekers, schrijvers, medewerkers, leden, adviseurs — en kon, dankzij zijn

internationale contacten, ook veel buitenlanders naar ons land halen, om uit de eerste hand te komen berichten over hun ontdekkingen en onderzoek. De resultaten van zijn werk, *Ex Oriente Lux*, het Nederlands Instituut voor het Nabije Oosten, het Instituut te Istanbul, en tijdschriften als *Bibliotheca Orientalis*, *Persica* en *Anatolica* hebben hem alle overleefd en zullen zijn herinnering, ook buiten ons land, doen voortleven.

Arie Abraham Kampman, 1911—1977.

In 1911 in Dordrecht geboren, ging zijn belangstelling reeds tijdens zijn Gymnasiumtijd uit naar de geschiedenis en de oudheid. Na in 1931 zijn historische studiën in Leiden te zijn begonnen, werd hij door de colleges van de hoogleraren DE BUCK en BÖHL, en door eigen lectuur, al gauw gewonnen voor het Oude Nabije Oosten. Dat was in die tijd trouwens geen wonder, want het was een periode waarin door soms sensationele ontdekkingen de kennis op dit gebied een grote uitbreiding en verdieping onderging, die allereerste belangstelling wekte. In Egypte was in 1922 Tutanchamons graf ontdekt, in 1929 de necropool van Tanis en in de dertiger jaren begonnen de opgravingen te Gizeh en Saqqara. In Mesopotamië waren vanaf 1929 de spectaculaire koningsgraven van Ur aan het licht gebracht, gevolgd door de archaïsche teksten van Uruk in 1930, het jaar ook waarin de Nederlander Frankfort de belangrijke opgravingen in het Diyala-gebied begon; Nuzi was

in 1926 ontdekt, en Mari volgde in 1933. In Syrië was in 1929 Ugarit teruggevonden en in Palestina waren veel belangrijke opgravingen aan de gang: Megiddo sinds 1925, Jericho (Garstang) sinds 1930, Samaria (opnieuw) in 1931 en Lakis in 1932. In Klein-Azië begon Bittel zijn werk te Boğazköy in 1931 en Blegen te Troje in 1932, terwijl in Iran het grootscheepse onderzoek van Persepolis door de Amerikanen in 1931 startte. KAMPMAN'S persoonlijke enthousiasme en medeleven met deze ontwikkelingen leidden ertoe dat hij met enkele vrienden en studiegenoten, na voorbesprekingen ten huize van Prof. BÖHL, op 22 mei 1933, nog slechts 21 jaar oud, medeoprichter werd van ons Genootschap, in de studeerkamer van B. A. VAN PROOSDIJ, spoedig voorzitter van Ex Oriente Lux en redacteur der publicaties, terwijl KAMPMAN als secretaris-penningmeester ging optreden. In het eerste nummer van het Jaarbericht, dat nog datzelfde jaar verscheen, en in een latere terugblik onder de titel „Tien jaren Ex Oriente Lux” (in *Kernmomenten* = *MEOL* 7, 1947, 269-275), worden feiten en beweegredenen summier uit de doeken gedaan. De hoogleraren DE BUCK en BÖHL, die als commissie van advies gaan optreden, schrijven in 1933 dat de doelstelling is „in de eerste plaats onder studenten en afgestudeerden aan onze Nederlandse Universiteiten geestdrift te wekken en te onderhouden voor het nieuwe licht, dat van de tempels en graven van Egypte en van de puinheuveld in West-Azië over de oudste geschiedenis van onze beschaving is opgegaan”. In het redactionele „De belangstelling voor het Nabije Oosten in Nederland” (een vaak terugkerende rubriek) wordt de aanwezige interesse geconstateerd, en gepleit voor stimulering en uitbouw, vooral door het scheppen van een centraal punt: eerst een vereniging met een tijdschrift, maar reeds in 1936 wordt aan een instituut gedacht (*JEOL* 4, 1936, 162v.). En Ex Oriente Lux slaat aan, zowel VAN PROOSDIJ'S redactionele werk als door KAMPMAN'S organisatorische talenten: het direct verschijnende Jaarbericht vindt een goed onthaal; spoedig wordt met een door KAMPMAN georganiseerd lezingenprogramma begonnen — waarbij via „Rondschrijvens” inleidingen op de lezingen aan de leden ter beschikking werden gesteld; er verschenen er tot 1940 bijna 90 — en in 1934 verschijnt het eerste deel van de „Mededelingen en Verhandelingen”, de voordrachten van het congres van het Oosters Genootschap in 1933. Publicatie en informatie vinden gretig aftrek, zeker in een periode met veel nieuwe ontdekkingen, grote interesse en een vergeleken met thans beperkte hoeveelheid literatuur. KAMPMAN weet steeds meer nieuwe leden te winnen, voordrachten te organiseren, studiekringen te stichten en publicaties te verkopen. Zelf wordt hij leider van de studiekring Rotterdam, en in maart 1937 — het jaar waarin hij naar Leiden verhuist — houdt hij zijn eerste lezing, in Nijmegen, over „Hethieten, Assyriërs en Egyptenaren”, gevolgd

door tal van voordrachten over de Hethieten en hun cultuur of de opgravingen te Boğazköy. Klein-Azië en vooral de Hethieten krijgen zijn volle wetenschappelijk interesse, gestimuleerd ook door een bezoek aan de opgravingen. In *JEOL* 3-6 verschijnt in tien hoofdstukken een „Schets van de Hethietische geschiedenis en beschaving”, gevolgd door „Capita selecta uit de Hethietische beschavingsgeschiedenis” (1-3, *JEOL* 7-10), „De opgravingen in de Hethietische hoofdstad” (*JEOL* 9), de „Archeologie der Hethietische rijken” (*JEOL* 11 en 13) en zijn studie „De historische betekenis der Hethietische vestingbouwkunde” in *MEOL* 7 (Kernmomenten, p. 77-144), waarop hij in 1945 bij Prof. BÖHL tot doctor in de letteren was gepromoveerd.

Belangrijke veranderingen hebben inmiddels plaats gegrepen door de oprichting, op 17 augustus 1939, van de „Stichting Nederlands Archeologisch-philologisch Instituut voor het Nabije Oosten”, gevestigd in Noordeindsplein 4a te Leiden, waarvan KAMPMAN één der conservatoren en tevens bibliothecaris-administrateur wordt (vgl. *JEOL* 7, 1941, 559v.). Vanaf dat moment wordt Noordeindsplein 4a zijn basis, ja zijn commandopost, waar hij verder werkt aan de realisering van zijn idealen, de uitbouw van Genootschap en Instituut. Beide liggen in zijn visie in één lijn en waren inhoudelijk en soms ook organisatorisch niet altijd te scheiden. Beide ook bezorgden hem eindelijk wat meer maatschappelijk zekerheid, tot dusverre achtergesteld bij zijn idealisme, door hem een dagvullende taak en bescheiden inkomsten te garanderen. In 1948 werd hij daarnaast leraar geschiedenis te Schiedam, eerst aan de HBS, daarna aan het Gymnasium, een functie die hij met enthousiasme tot 1976 bleef vervullen, er zijn didactische talenten ontplooiend en zijn leerlingen warm makend voor zijn vak.

In het Instituut ontplooiëde hij een grote activiteit, ook in de oorlogsjaren. In 1943 werd *Bibliotheca Orientalis* gestart, dat zich spoedig ontwikkelde tot een erkend vaktijdschrift, dat hem veel internationale contacten bezorgde. Diverse boeken werden uitgegeven, waarbij hij erin slaagde door publicaties als BÖHLs *Akkadian Chrestomathy*, DE BUCKS *Egyptian Readingbook* en *Grammaire égyptienne*, BUSINKS *De Babylonische Tempeltoren*, JANSSENS *Ramses II* en KOOPMANS' *Arameese Grammatica*, niet alleen de orientalistiek te dienen maar ook de bescheiden financiële basis van het Instituut wat te verbreden. Internationale contacten werden ook bevorderd door de organisatie van de Assyriologencongressen, vanaf 1952 om de tien jaar, en door reizen naar het Nabije Oosten zelf. De wens de culturele contacten met die landen te verstevigen ging hierbij hand in hand met een toenemende interesse voor de oudere contacten tussen oost en west, van de kruisvaardertijd tot in de Gouden Eeuw. In *JEOL* 12 (1951-52) publiceerde hij in dit verband een omvangrijke studie over „Van Kruisridders en Kooplieden. De Nederlanders

en de Levant van A.D. 1200 tot 1700''. Vooral de figuren van Cornelis de Bruyn, Adriaan Reland en Cornelis Calkoen boeiden hem. Eerstgenoemde, wiens geïllustreerde reisverslag een van zijn lievelingsboeken was, deed zijn interesse voor Persepolis groeien, waarover hij later met enthousiasme lezingen kon houden. De oprichting van het Nederlands Archeologisch-Historisch Instituut te Istanbul in 1958 was, hoe bescheiden ook begonnen, voor hem de vervulling van een oud ideaal, al was het hem onmogelijk zich daar blijvend te vestigen. Het bestaan en de uitbouw van dit Instituut gaven aan zijn werk nieuwe impulsen: veelvuldige bezoeken aan Turkije, de uitgave van een reeks publicaties („Publications d'Istanbul"), reeds in 1956(!) gestart, en het jaarboek *Anatolica* (sinds 1967). De in 1965 ontvangen uitnodiging om aan de Universiteit van Istanbul colleges te geven ervoer hij als een bekroning op en erkenning van zijn inspanningen voor de verbetering van de culturele betrekkingen met Turkije. Soortgelijke idealen koesterde hij ook t.o.v. Iran, dat hij via Persepolis goed had leren kennen en waarheen hij verscheidene wetenschappelijke reizen leidde. De komst van de Sjah in Nederland in 1959 was een gereede aanleiding voor de oprichting van het Genootschap Nederland—Iran, waarvoor hij sinds 1964 het jaarboek *Persica* uitgaf.

De enorme toename van activiteiten — hier niet eens allemaal opgenoemd — legde een zwaar beslag op zijn aandacht, tijd en kracht. Hij realiseerde zich dat hij zonder de hulp van anderen moeilijk in staat zou zijn alle hem toevertrouwde taken en belangen naar behoren te behartigen, terwijl hij zich er, dynamisch als hij was, ook van bewust was dat zijn interesse zich geleidelijk wat verplaatste van de oudheid en de wetenschap naar het moderne Nabije Oosten en de culturele en diplomatieke relaties met die landen. Gevolg daarvan was dat hij steeds minder tijd kon vrijmaken voor studie en publicaties en dat hij, hoe ongaarne soms ook, uitvoerende en soms organiserende taken aan anderen, jongeren, moest overdragen. Maar zijn belangstelling voor alles wat ondernomen werd bleef onverslapt en er is wat afgepraat op zijn directiekamer, waar hij de vele bezoekers gastvrij ontving en onthaalde op zijn beschouwingen en verhalen. Ook nu bleef hij alle activiteiten op het Nabije Oosten gericht als een eenheid zien, met zijn Instituut als strategisch centrum. In *Ex Oriente Lux* kreeg de overdracht van taken en verjonging voor al in de zestiger jaren gestalte, waarbij helaas ook diepe meningsverschillen in het bestuur, vooral met zijn oude studiegenoot VAN PROOSDIJ, o.a. over publicatiebeleid en politieke inzichten t.o.v. het Midden-Oosten, een rol speelden. De veranderingen en verjonging, na een tijd van stagnatie en problemen in het Genootschap, maakten hem weer enthousiast, en mede door zijn inzet, financieel beleid en onverwoestbaar optimisme kwam er weer regelmaat in de verschijning der publicaties, de vergaderingen

en het lezingenprogramma, in goede samenwerking met de nieuwe voorzitter, Prof. BEEK. Veel vreugde beleefde hij aan de Algemene Ledenvergaderingen, die door de keuze van historische vergaderplaatsen op zijn initiatief een speciaal cachet ontvingen en waar hij in contact bleef met de oude kern van het Genootschap. Mede door zijn gastvrijheid werden de bestuursvergaderingen weer druk bezocht en groeide er een hernieuwd enthousiasme, waartoe hij het zijne bijdroeg door boeiende lezingen, nu ook over Persepolis, Kruisvaardersburchten, en Samarkand en Tamarlan.

Problemen met zijn gezondheid, vooral een te hoge bloeddruk, deden hem uiteindelijk besluiten zijn activiteiten af te remmen en, na zijn verhuizing naar Bemelen, geleidelijk te beëindigen. Na in 1973, bij zijn veertigjarig jubileum als lid en secretaris-penningmeester, tot Erelid van het Genootschap te zijn benoemd, legde hij in 1974 zijn bestuurstaken neer. Maar ook in zijn laatste jaren bleef hij meeleven en zijn „eerste liefde” trouw, waarvan de studiekering Maastricht zou gaan profiteren. Zijn dood maakte ook aan dat werk een eind, maar hij zal in de annalen van Ex Oriente Lux blijven voortleven, omdat het Genootschap, waarvan hij voor velen jarenlang de verpersoonlijking was, er zonder hem wellicht niet zou zijn en in ieder geval niet zou zijn wat het nu voor zeer velen is.

K. R. VEENHOF

PERSONALIA ORIENTALIA

Prof. dr. W. H. Ph. RÖMER, als opvolger van Dr. K. R. VEENHOF aan de Katholieke Universiteit te Nijmegen benoemd tot hoogleraar in het Akkadisch, Aramees, Hebreeuws, Ugaritisch en de inleiding tot de Semitische filologie, aanvaardde zijn ambt op 3 november 1977 met een rede: *Iets over schoolonderricht in het oude Mesopotamië* (Van Gorcum, Assen/Amsterdam, 1977, 53 p.).

Prof. dr. J. L. KOOLE, die dit najaar zijn emeritaat ontving als hoogleraar in de uitlegging van het Oude Testament aan de Theologische Hogeschool der Gereformeerde Kerken in Nederland, te Kampen, waar hij sinds 1955 doceerde, ontving een feestbundel getiteld: *De Knecht. Studies rondom Deutero-Jesaja* (Kok, Kampen, 1978).

Prof. dr. C. VAN LEEUWEN aanvaardde, als opvolger van prof. dr. R. HULST, zijn ambt van hoogleraar in de wetenschap van het Oude Testament en de geschiedenis van de Israëlitische godsdienst aan de Rijksuniversiteit te Utrecht, op 31 mei 1977 met een rede getiteld: *'Ik zal mijn Geest uitstorten...'. Joël 3 (vertaling 2:28-32) en Handelingen 2:17-21* (Nijkerk, Callenbach, 1977, 32 pag.).

Prof. dr. H. JAGERSMA, benoemd tot hoogleraar in de oudtestamentische vakken aan de Protestantse Theologische Faculteit te Brussel, aanvaardde zijn ambt in april 1976 met een rede getiteld: '*...Ten derden dage...*' (Kok, Kampen, 1976).

Dr. K. A. D. SMELIK promoveerde op 31 augustus 1977 aan de Universiteit van Amsterdam tot doctor in de theologie met een proefschrift getiteld: *Saul. De voorstelling van Israëls eerste koning in de Masoretische tekst van het Oude Testament* (Uitgeverij P.E.T., Amsterdam 1977, 293 pag.). In het proefschrift wordt o.a. ook uitvoerig aandacht geschonken aan de vraag naar de vroege Israëlitische historiografie (rond ca. 1000 v. C.) en in samenhang daarmee aan de oudoosterse historiografie (hoofdstuk 3 en 4). Van zijn stellingen citeren we er hier twee: no. 1. Het boek Samuël moet als een oorspronkelijke litteraire compositie worden beschouwd, die waarschijnlijk uit de periode van de Babylonische Ballingschap stamt; no. 4: Het is onjuist, wanneer men voor de reconstructie van de geschiedenis van het oude Israël gegevens, ontleend aan het Oude Testament en aan het archeologisch onderzoek in Bijbelse landen promiscuë gebruikt.

Aan de Vrije Universiteit te Amsterdam promoveerde op 16 juni 1978 Dr. Th. BOOY tot doctor in de theologie, met een proefschrift getiteld: *Godswoorden in de Psalmen. Hun functie en achtergronden, in het bijzonder het godswoord na klachten en gebeden en de goddelijke terechtwijzing* (Rodopi, Amsterdam 1978; deel 1, tekst, 263 p., deel 2, noten 150 p.). Dit proefschrift stelt o.a. de vragen aan de orde naar voorkomen en functie van de cultische profetie in Israël, naar goddelijke orakels en profetische uitspraken als onderdeel van de psalmen, naar hun literaire aard en oorsprong en hun „Sitz im Leben”. In een appendix wordt uitvoerig aandacht besteed aan de relatie tussen profetisme en cultus in de „Umwelt”, met name in Mesopotamië (p. 238-254; 383-403).

Aan de Rijksuniversiteit te Gent promoveerde Dr. H. D. SCHNEIDER, als egyptoloog verbonden aan het Rijksmuseum van Oudheden te Leiden, op 13 maart 1978 bij prof. DE MEULENAERE tot doctor in de letteren op het proefschrift: *Shabtis. An introduction to the history of ancient Egyptian funerary statuettes, with a catalogue of the collection of shabtis in the National Museum of Antiquities at Leiden* (Leiden, 1978; C.N.M.A.L. II, in drie delen; 367 + 276 p., met 135 pl. en 40 fig.). Het indrukwekkende proefschrift bestaat, zoals de titel aangeeft, uit twee delen. Het tweede is een volledige, beschrijvende catalogus van de *shabti*'s (oudere naam; vanaf de 21e dynastie: *ushebtî*'s) in Leidens Museum volgens een chronologisch-typologische classificatie, met aandacht voor materiaal, weergave van de persoon (mummievormig of niet; kleding), type (12 klassen; aandacht voor

haardracht, houding der handen, gereedschappen, attributen, plaats van de tekst; fig. 11-18), eigenaar, opschrift, herkomst, formaat, datum enz. Afgezien van exacte duplicaten en veel onbeschreven exemplaren, worden alle *shabti*'s en hun inscripties (facsimile-copieën) afgebeeld. Dit catalogusdeel wordt ingeleid met een schets van het ontstaan en dus de herkomst van de collectie, en besloten met uitvoerige indices (namen, titels, inv. nos.). Het algemene eerste deel behandelt het fenomeen *shabti* als zodanig. Het begint met een schets van de sociale en ecologische situatie van de arbeidsintensieve Egyptische irrigatiecultuur, waarin de *shabti* past. Dan volgt een behandeling van oorsprong, functie en betekenis van de oudste *shabti*'s (Middenrijk) en hun bezweringsinscriptie, die het beeldje in staat stelde zijn taak te verrichten: de (aanzienlijke) eigenaar te vrijwaren voor corvée-werk op het land in het hiernamaals. Vervolgens geeft SCHNEIDER een analyse van de ontwikkeling van de *shabti*-bezwing tot aan de Ptolemaeïsche periode en een algemene iconografie van de *shabti*. De laatste twee hoofdstukken behandelen de conceptie van de *shabti* tijdens het Nieuwe Rijk en tijdens de Derde Tussentijd en de Late Periode. Speciale aandacht krijgen de aan evolutie onderhevige concepties inzake de substitutie (de *shabti* als „substituut lichaam” van de dode, en als substituut van diens dienaar, en zo uiteindelijk als plaatsvervanger van de „servant statues”), de corvée in het hiernamaals, het goddelijke karakter van de dode, en het posthume verkeer tussen heer en knecht.

WASTAFELTJES UIT HET NABIJE OOSTEN

Het was een verrassing, toen de Engelsen in 1953 een schrijfboek van wastafeltjes vonden in Kalah, één der hoofdsteden van het Assyrische rijk. Deze wastafeltjes zijn uitvoerig beschreven in de tweede jaargang van dit Bulletin Phoenix. Ze dateren uit de tijd van Sargon II (721-705 voor Chr.) ¹). Enkele jaren geleden heeft mevrouw E. KLENGEL-BRANDT een ivoren „blad” van nog zo'n schrijfboek gepubliceerd; dit fragment komt uit Assur en stamt waarschijnlijk uit dezelfde tijd ²).

We kunnen de geschiedenis der wastafeltjes in het oude Nabije Oosten echter nog verder in het verleden vervolgen. In 1970 publiceerde J. NOUGAYROL een in het Akkadisch gestelde brief uit Ugarit, waarin tweemaal

¹) Zie nu M. E. L. MALLOWAN, *Nimrud and its Remains*, I (1966) p. 152-163. — Vgl. ook het artikel „Holztafel” van H. HUNGER in *Reallexikon der Assyriologie* IV (1972-75) p. 458v. Prof. VEENHOF wijst mij op het zeer instructieve artikel „Tafel, Buch und Blatt” van KURT GALLING in *Near Eastern Studies in Honor of William Foxwell Albright*, ed. HANS GOEDICKE, 1971, p. 207-223.

²) EVELYN KLENGEL-BRANDT, „Eine Schreibtäfel aus Assur”, in *Altorientalische Forschungen* III (1975) p. 169-171, met Tafel 21-22.

sprake is van een „tafel van was” (*tuppu ša iškuri*); dit moet wel een wastafeltje zijn ³⁾. In de eigen taal van Ugarit kende men het woord *dlt*, „deur”, in de afgeleide betekenis „schrijfplankje”. Dit Semitische woord, dat ook in de Oudhebreeuwse brief uit Lakiš (no. 4: 3; *KAI* no. 194; uit ca. 590 v. C.) en in een Phoenicische inscriptie uit Cyprus (Lapethos; ca. 275 v. C.; *KAI* no. 43:12: een bronzen *dlt* met opschrift) voorkomt ^{3a)} is in het Grieks overgenomen in de vorm δάλτος / δέλτος „schrijftafeltje”.

We weten, dat ook de Hethieten op hout schreven; dit zullen wel wastafeltjes geweest zijn ⁴⁾. Uit deze tijd (de tweede helft van het tweede millennium voor Chr.) hebben we uit Babylonië zelf iconografisch bewijsmateriaal voor het bestaan van schrijfboekjes, die uit twee of drie scharnierende wastafeltjes zijn samengesteld (diptychon, resp. triptychon). We zien ze op reliëfs van grensstenen (*kudurrus*) ⁵⁾.

Het Akkadische woord voor „schrijftafeltje” is *le'ûm*, wortelverwant met het Hebreeuwse *lābāḥ*, „tafel” (in: „de stenen tafelen” en b.v. in Jes. 30:8) en het Ugaritische *lh*. Dit woord *le'ûm* komt al voor in de Sumerische teksten uit de tijd van de Derde Dynastie van Ur (2112-2004 voor Chr.), en wel als Akkadisch leenwoord. Dit wijst erop, dat *le'ûm* hier niet zijn eerste, gewone betekenis „plank” heeft (daar hadden de Sumeriërs wel een woord voor), maar iets speciaals is, hoogstwaarschijnlijk „schrijfplankje” ⁶⁾.

De „was”

Een interessant technisch aspect van deze wastafeltjes is de samenstelling van de „was”. Zuivere bijenwas is ongeschikt, omdat het te zacht is en daarom moet ander materiaal worden bijgemengd. Een analyse van de schrijfstof op de in 1953 te Kalah gevonden wastafeltjes toonde aan, dat die voor 75% uit bijenwas en voor 25% uit orpiment (As_2S_3) bestond; zie *Phœnix* 2/1 blz. 52. We weten uit een Nieuw-Babylonische administratieve tekst uit Uruk (gedateerd 582 voor Chr.), dat voor het „vullen” van schrijftafeltjes 140 sikkēl was en 14 sikkēl van het mineraal *kalû* geleverd werd. In een andere tekst uit die tijd is er sprake van het leveren van *kalû* en van cederhout; uit dit laatste werden in dit geval kennelijk de plankjes gemaakt.

Men heeft *kalû* altijd opgevat als het Akkadische woord over „gele oker”,

³⁾ J. NOUGAYROL in *Palais royal d'Ugarit VI* (= CLAUDE F.-A. SCHAEFFER, *Mission de Ras Shamra*, tome XII) (1970) p. 20v. No. 18:23vv.

^{3a)} In Jer. 36:23 komt *dlt* voor in de betekenis „kolom” (tekst) van een papyrusrol (K.R.V.).

⁴⁾ Literatuur vermeld bij A. KAMMENHUBER, *Altkeleinasische Sprachen* (1969) p. 167.

⁵⁾ URSULA SEIDL, *Baghdader Mitteilungen* 4 (1968) p. 124, c.

⁶⁾ Vgl. M. CIVIL in *Sumerological Studies in Honor of Thorkild Jacobsen* (= *AS* 20) (1976) p. 127 en Å. W. Sjöberg, *ibid.* p. 174 noot 53.

maar meent nu op grond van de vondst te Kalah dit woord te moeten vertalen met „orpiment” (*auripigmentum*). We moeten echter toch met beslistheid vasthouden aan de identificatie met „gele oker”, in de eerste plaats, omdat dit uit de contexten van sprekende passages duidelijk is (het is daar geel), in de tweede plaats, omdat het voorkomt naast het verwante woord *kalguqqû*, dat „rode oker” moet betekenen; in de derde plaats, omdat men bij chemisch onderzoek van de schrijfstof op wastafeltjes uit latere tijd in de *helft* der gevallen oker aantrof als bijmenging ⁷⁾).

„*maltha*”

De vermengde was op schrijfplankjes wordt in het oude Grieks met de speciale term *μάθη* (Latijn: *malt(b)a*) aangeduid. Het blijkt heel moeilijk te zijn, de ware aard en betekenis van deze *maltha* vast te stellen ⁸⁾. PAUL DE LAGARDE was de eerste, die terloops dit woord met het Hebreeuwse *mèlèt*, „cement”, verbond. Hij wees erop, dat in de oudste Semitische leenwoorden in het Grieks de *tāw* door *τ* wordt weergegeven, en de *tēth* door *θ* (voor dit laatste is ons woord overigens het enige voorbeeld) ⁹⁾. De etymologische woordenboeken van het Grieks zwijgen in alle talen over een Semitische herkomst van *μάθη*. Toch meen ik, dat PAUL DE LAGARDE gelijk had. De Semitische wortel *mlt* betekent „bestrijken, besmeren” in het Arabisch en Syrisch, en het Syrisch kent het woord *malt*, dat door de Syriërs verklaard werd als „datgene, wat de bijen uit de ‘tranen’ (= hars) der bomen maken” ¹⁰⁾. Plinius de Oudere noemde dit materiaal *propolis*. Een moderne beschrijving van deze *propolis* geeft R. BÜLL in zijn standaardwerk *Vom Wachs*:

„Ausser Wachs benutzt die Biene einen weiteren Baustoff, das Kittharz (Propolis, Stopfwachs, Vorwachs), ein Gemisch von Baumharzen (besonders die klebrigen Harzüberzüge der Knospen). Es dient in erster Linie zum Winterfestmachen des Stockes, ferner zum Mumifizieren im Stock verendeter und nicht aus dem Stock entfernbare Eindringlinge” ¹¹⁾.

⁷⁾ R. BÜLL, *Vom Wachs* I, Beitrag 9 (1968) p. 808, 5. Herdrukt in REINHARD BÜLL, *Das grosse Buch vom Wachs*, Verlag Georg D. W. Callwey, München (1977).

⁸⁾ De lexicograaf Festus gaf de definitie: *malta dicitur a Graecis pix cum cera mixta*, „*maltha* betekent bij de Grieken: *pix* (= boomteer) vermengd met was”. Deze definitie is juist, zoals straks zal blijken.

⁹⁾ PAUL DE LAGARDE, *Gesammelte Abhandlungen* (1866) p. 255v.

¹⁰⁾ R. PAYNE-SMITH, *Thesaurus Syriacus* II (1901) col. 2137.

¹¹⁾ R. BÜLL, *Vom Wachs* I, Beitrag 5 (1961) p. 216. — Vergilius, *Georgica* IV 37-41, noemt de *propolis* niet expliciet, maar beschrijft ze wel.

De gedachte, dat de oorspronkelijke schrijfstof op wastafeltjes deze „smeer” (Semitisch *malṭ) was, dringt zich nu aan ons op. We moeten daarbij wel in het oog houden, dat deze „smeer” niet altijd specifiek de propolis hoeft te wezen, maar dat het woord *malṭ voor elke onzuivere (vermengde) was gebruikt zou kunnen zijn.

Cultuurhistorisch is dit nieuwe inzicht interessant. De Grieken namen in de negende of achtste eeuw het schrift over van de Phoeniciërs¹²); we stellen nu vast, dat tot de oudste Semitische leenwoorden in het Grieks uitgerekend de technische termen δέλτος „schrijfsplankje” en μάλθη „schrijfwas” behoren. De Grieken namen dus ook het schrijfmateriaal en zijn terminologie over. Homerus spreekt al van het schrijven „op een dichtgevouwen plankje” (ἐν πίνακι πτυκτῶ) *Ilias* VI 169, maar het is niet te zeggen, of dit een wastafeltje was.

Leiden

M. STOL

¹²) Vgl. P. KYLE McCARTER, „The Early Diffusion of the Alphabet”, *The Biblical Archaeologist* 37 (1974) p. 54-68; IDEM, *The antiquity of the Greek alphabet and the early Phoenician scripts* (1975).

DE HERKOMST VAN HET WOORD „MUMMIE”

In menige encyclopedie kan men lezen, dat het woord „mummie” afgeleid is van een Arabisch of Perzisch woord, dat „asfalt” betekent. Nadere studie leert al spoedig, dat de oorspronkelijke betekenis „asfalt” volstrekt onzeker is; misschien is het een „bitumineuze was”. Men weet dus niet, wat het Perzische woord *mūmijā* heeft betekend.

M. MERCIER heeft als eerste (en laatste) voorgesteld, in *mūmijā* het Perzische woord voor *propolis* te zien¹). Dit kan nu bewezen worden aan de hand van een onbegrepen passage in een Arabisch werk over de bijenteelt, waaruit passages zijn samengevat door JÖRG KRAEMER. In dit geschrift wordt volgens KRAEMER gesproken van „eine wachsartige schwarze Substanz, mit der sie Wabenzellen zuschmieren, die zu den ‘grossen Heilmitteln’ gehört und auf persisch *mūmijā* heisst”²). Dit moet wel *propolis* zijn, waarvan R. BÜLL schreef „Het dient in de eerste plaats om de stok wintervast te maken; verder voor het mummificeren (*sic* !) van indringers, die in de stok

¹) M. MERCIER, „La Propolis”, *Mémoires de la Société nationale des Antiquaires de France* 82 (= Neuvième Série, tome II) (1951) p. 127-157.

²) JÖRG KRAEMER, *ZDMG* 110 (1960) p. 289v.

aan hun eind zijn gekomen en niet uit de stok te verwijderen waren” (zie boven, blz. 13).

Het ligt nu voor de hand, te veronderstellen dat de in propolis „gemummificeerde” indringers in de bijenstok aan het woord *mūmijā* zijn tweede betekenis gaven, nl. „gemummificeerde indringer”, kortweg „mummie”.

De zaak wordt echter wat gecompliceerder en ook interessanter, wanneer we ons realiseren, dat volgens antieke bronnen uitgerekend de Perzen de lichamen van gestorvenen met „was” overtrokken ³⁾. Met MERCIER mogen we aannemen, dat het hier in werkelijkheid om de uitstekend conserverende propolis gaat — dus *mūmijā* in het Perzisch. Ons woord „mummie” zou dan via het Arabisch teruggaan op het Perzische *mūmijā*, dat misschien daar ook al algemeen „mummie” betekende (niet alleen van die indringers in de stok), maar de eerste betekenis „propolis, vermengde was” had.

Herodotus weet te melden, dat de Babyloniërs „in honing” begroeven ⁴⁾. Strabo is preciezer, waar hij zegt dat de Babyloniërs hun doden in honing begroeven, na ze omgeven te hebben met „was” ⁵⁾. Het is verleidelijk, maar riskant, ook hierin propolis te zien.

Leiden

M. STOL

³⁾ Herodotus, *Hist.* I 140 (vgl. IV 71; de Scythen); Cicero, *Tusc.* I 45, 108; Strabo, *Geogr.* XV.3.20.

⁴⁾ Herodotus, *Hist.* I 198.

⁵⁾ Strabo, *Geogr.* XVI.1.20 — In een gedicht van Statius lezen we, dat Alexander de Grote na zijn dood in *Babylon* werd bewaard in honing (*Hyblaeo profusus nectare durat*; Silvae III.2.116). Vgl. R. J. FORBES, *Studies in Ancient Technology* V (1957) p. 87v., en MERCIER, *op. cit.*, p. 127v., 144, 150. Plinius de Oudere schrijft, dat in zijn tijd, toen Claudius keizer was, een *hippocentaurus* uit Egypte werd aangevoerd en tentoongesteld, *in melle*, „in honing (geconserveerd)” (*Nat. Hist.* VII 35). De uitvoerige versie van dit verhaal, die bij Phlegon, *De mirabilibus* 34-35, te vinden is, gebruikt het algemene woord *ταριχέω* (ed. A. GIANNINI, *Paradoxographorum Graecorum reliquiae*, 1965, p. 216vv.).

KLEI, KLEITABLET EN SPIJKERSCHRIFT

Deze bijdrage wil de aandacht vragen voor enkele nieuwe onderzoeksmethoden, projecten en resultaten, die onder de in de titel genoemde woorden kunnen worden samengevat. Ze hebben te maken met de vermoedelijke oorsprong van het kleitablet en een deel van het repertoire van spijkerschrifttekens, met de oudst bekende spijkerschriftteksten (uit Uruk), en met historisch onderzoek dat zijn uitgangspunt vindt in de klei van het kleitablet.

1. Kleitabletten gelden in de eerste plaats als dragers van schriftelijke informatie in de vorm van teksten in spijkerschrift. Maar de woorden van de tekst zijn niet het enige element van een beschreven tablet dat aandacht verdient. Die belangstelling geldt uiteraard ook de afzonderlijke schrift-

tekens en hun componenten (de individuele „spijkers”), soms zelfs los van hun betekenis. Bij een ingewikkeld schrift als het spijkerschrift, dat bovendien een lange ontwikkeling heeft doorgemaakt, neemt paleografisch onderzoek een belangrijke plaats in, al moet erkend worden dat op dat gebied nog veel te doen is. De paleografie maakt het vaak wel mogelijk teksten, nog vóór ze ontcijferd zijn, globaal te dateren, en kan ook bepaalde, min of meer gelijktijdige schriftvarianten onderscheiden (men spreekt b.v. van „Larsa-schrift”, „Kültepe-ductus”, „standaard oudbabylonisch cursief”), maar verdere identificaties, met jaartallen en plaatsnamen, blijven vrijwel onmogelijk. Het zou bijzonder waardevol zijn als de paleografie kon bijdragen teksten met onbekende herkomst en ontstaanstijd nader te plaatsen, maar meestal komt men niet verder dan de conclusies die uit de inhoud van de tekst getrokken kunnen worden. Een interessante poging is destijds ondernomen door D. O. EDZARD (*Zeitschr. für Ass.* 53, 1959, 9-26), die in samenhang met de publicatie van een inscriptie van koning Mebara(ge)si van Kisj — wellicht de oudste koningsinscriptie die we bezitten; uit de 27e eeuw v. C.? — gepoogd heeft de tekst te dateren (relatief en daarna ook meer absoluut), door een vergelijking van de schrijfwijzen van het teken LUGAL, „koning”, in zulke archaïsche inscripties. Nieuwere studies hebben erop gewezen dat men op dit terrein bijzonder voorzichtig te werk moet gaan, vooral R. BIGGS in zijn „On regional cuneiform handwritings in third millennium Mesopotamia” (*Orientalia* 42, 1973, 39vv.). Men moet rekening houden met verschillende handen in gelijktijdig bestaande centra van schrijfkunst. Bij analyse moet men niet alleen letten op het teken en de „spijkers” als zodanig, maar ook op de vraag welke stylus werd gebruikt, hoe de aanzethoek was, in welke volgorde de afzonderlijke „spijkers” werden ingedrukt, e.d. Ook mag het verschil in schrijfmateriaal niet genegeerd worden. Tekens in de zachte klei worden eerder cursief dan die in steen of metaal gebeiteld of gegraveerd. Het hoekiger, vaak archaïscher aandoende schrift van ceremoniële inscripties in hard materiaal leidde er zelfs toe dat men deze ductus later kunstmatig handhaafde, waardoor het schrift van ceremoniële inscripties dan opzettelijk verschilt van het gelijktijdige schrift op kleitabletten, zoals een vergelijking van het schrift op de stèle met de „Codex Hammurabi” (1000 jaar later door Nebukadnezar nog nagebootst) met dat van normale oudbabylonische oorkonden toont. De door BIGGS bepleitte voorzichtigheid betekent niet dat paleografische verschillen geen chronologische betekenis kunnen hebben; wel dat ze vóóraf systematisch geanalyseerd moeten zijn. De betekenis van het paleografische argument is onlangs nog weer gebleken in de controverse rond de datering van de teksten uit Ebla, die door de epigraaf, PETTINATO, terecht voor pre- of vroegsargonisch gehouden worden,

o.a. op grond van het feit dat in de tekens DA en ŠU de verticale spijker met de kop naar beneden wordt geschreven — een schrijfgewoonte die zich tot in het begin van Sargons regering (midden 24 eeuw v. C.) wist te handhaven, om dan plaats te maken voor een schrijving met een verticale spijker met de kop naar boven (die in Umma trouwens soms al vóór Sargon voorkomt).

Behalve de vorm der spijkerschrifttekens is ook het kleitablet zelf informatief. Door de loop der eeuwen zien we een grote verscheidenheid aan vormen optreden: langwerpige (in de lengte of breedte), min of meer vierkante en ronde tabletten; grote, „normale” en minuskuul kleine; normale, dikke en dunne; platte en kussenvormig gewelfde. Belangrijk is dat bepaalde vormen en formaten in bepaalde perioden in zwang raken, wat soms chronologische conclusies toelaat, en vooral dat bepaalde vormen gecorreleerd zijn aan bepaalde functies. Kleine tabletten zijn uiteraard vaak beschreven met korte notities, in het economisch-administratieve vlak met gegevens over individuele transacties of boekingen; grote, in veel kolommen ingedeelde teksten bevatten vaak jaar- of maandoverzichten als grootboeken van een administratie (o.a. te Ebla en in de Ur III-periode). Schoolteksten uit Fara-Sjurupak en Abū Salābīch kenmerken zich door een grote dikte (ca. 2500 v. C.), terwijl de literaire en wetenschappelijke teksten uit het Seleucidische Uruk dun en plat zijn. De kleine oefentabletjes waarop de schoolleerling in de oudbabylonische periode zijn eerste tekens of regels naar voorbeeld nashreef, zijn plat en rond (men spreekt van „linzevormige” tabletten); de teksten waarop akkers en landerijen in de Ur III-periode werden geregistreerd waren steeds rond en gewelfd (ze staan, via een boektitel, officieel bekend als „ronde tabletten”). De school beschikte over een scala van formaten, vaak gecorreleerd aan het aantal regels van een literaire tekst dat de meer of minder ver gevorderde leerling als pensum moest afschrijven. VAN DIJK en HALLO onderscheiden in hun editie van *The exaltation of Inanna* (New Haven, 1968, p. 38v.) vier soorten tabletten, die resp. de gehele tekst (van ruim 150 regels), één derde van de tekst (ca. 50 regels), één vijfde ervan (ca. 30 regels), en pericopen van 13 tot 21 regels bevatten (vgl. VANSTIPHOUT in *Phœnix* 23, 1977, 69v.). Daarnaast kende de school ook de standaardexemplaren — misschien gebruikt als basis voor het afschrijven of dicteren — in de vorm van prisma's; ook het belangrijkste manuscript van de „Sumerische Koningslijst”, uit Larsa (nu in het Ashmolean Museum te Oxford), is zo'n vierkant prisma, met op elke zijde twee kolommen tekst. Helaas beschikt de Assyriologie nog niet over een systematische studie aan de materiële en functionele aspecten van het kleitablet gewijd, waarnaar hier verwezen zou kunnen worden.

Tenslotte is er het materiaal waaruit het tablet bestaat. Dit was wel van origine de klei, maar daarnaast kennen we een reeks tabletten van harde of kostbare (lazuursteen, steatiet, marmer) steen en van allerlei metalen. Ze verschijnen normaliter als onderdeel van (later als voornaamste element in) de in Mesopotamië reeds in de Vroeg-Dynastieke Periode in zwang zijnde „bouwdepots”, waaraan R. J. ELLIS een studie wijdde: *Foundation deposits in Ancient Mesopotamia* (1968; spec. p. 94vv.), in *Phœnix* besproken door G. VAN DRIEL (15, p. 210vv.). Daarnaast kent men uit het 3e millennium een categorie stenen tabletten, waarop landverkopen werden gedocumenteerd. Deze belangrijke teksten, aangeduid als „archaïsche *kudurru's*”, zijn van grote betekenis voor de kennis van de archaïsche samenleving en worden bestudeerd door Prof. I. J. GELB te Chicago.

2. Normaliter is in Mesopotamië een beschreven tablet van klei gemaakt en daarom, afgezien van zijn vorm en inhoud, toegankelijk voor nadere analyse. Chemische analyse van klei als onderdeel van archeologisch onderzoek is vooral sinds 1969 op gang gekomen, toen een methode, aangeduid als „analyse door neutronen-activering” (neutron activation analysis), was ontwikkeld en beschreven (I. PERLMAN — F. ASARO, „Pottery analysis by neutron activation”, in: *Archaeometry* 11 (1969), 21-52). Via deze methode kunnen in objecten van klei 20 tot 30 chemische elementen onderscheiden worden, en op basis van hun relatieve hoeveelheden kan een „signalement” van de klei, waaruit het object vervaardigd is, worden opgemaakt. Dit signalement maakt het onder bepaalde condities mogelijk uitspraken te doen over de herkomst van (objecten van) klei: een afwijkend signalement onderscheidt een bepaalde soort ceramiek als import van de kennelijk ter plaatse gemaakte. Door analyse van ceramiek uit vele verschillende vindplaatsen en perioden kan men voorts een „signalementen-repertoire” gaan opstellen, en vervolgens door vergelijking vaststellen of men de herkomst van de in een bepaalde tell als „import-ceramiek” geïdentificeerde objecten kan achterhalen. Het is duidelijk dat deze methode veel mogelijkheden biedt en historische conclusies mogelijk kan maken over de herkomst van aardewerk en dus handelsverbindingen. Ze kan ook toegepast worden op de gezegelde kleistoppen, vaak in vroege lagen aangetroffen, waarmee met waren gevulde kruiken werden afgesloten, en zo helpen uitsluitsel te geven over de herkomst van artikelen en zegels.

Het spreekt vanzelf dat men deze chemische analyse ook op kleitabletten heeft toegepast. Daarbij moest een prealabele vraag beantwoord worden: hoe verhoudt de klei van kleitabletten zich tot die van aardewerk? Die vraag is van betekenis, omdat het erg voor de hand ligt het „klei-signalement” van een tablet van onbekende herkomst te gaan opsporen aan de hand van

het op aardewerk-onderzoek gebaseerde signalementen-repertoire. Theoretisch zou men zo'n repertoire ook voor tabletten alleen kunnen opbouwen, maar dat levert veel problemen op: de tabletten bevinden zich in musea en moeten iets beschadigd worden en er zijn nog veel ruïnes, die nog geen tabletten hebben opgeleverd, terwijl het aardewerk meestal ter plaatse voor het oprapen ligt. Wat samenstelling betreft geldt dat klei voor tabletten fijn moet zijn, zonder grove korrels, en goed gebakken moet kunnen worden, zonder te breken of te verkrumelen. Proefondervindelijk is bewezen dat moderne potterbakkersklei op Cyprus zich ook goed leende voor het maken, beschrijven en bakken van tabletten, terwijl deze klei qua compositie niet veel verschilde van de klei ter plaatse in de Bronstijd voor aardewerk gebruikt. Bovendien is er een vergelijkende chemische analyse gemaakt van de klei van zes kleitabletten uit de Late Bronstijd uit Ugarit en de klei van gelijktijdig aardewerk (de tabletten waren bovendien van verschillende aard: een literaire tekst (uit een school of bibliotheek), een economische tekst (uit een paleisarchief) en een tablet nog in een bakoven aangetroffen). Uit de analyse bleek dat de compositie van de klei van de tabletten in hoge mate overeenstemde met die van de klei van het aardewerk, getuige de grafieken van de „abundance patterns” van de tien belangrijkste chemische elementen; ook de verschillen tussen de tabletten onderling bleken zeer gering te zijn.

Een chemische analyse van tabletten heeft bij mijn weten thans tweemaal in het kader van een onderzoeksproject plaatsgevonden. M. ARTZY, I. PERLMAN en F. ASARA („Alašiya of the Amarna Letters”, *JNES* 35, 1976, 171-182) hebben deze methode gebruikt in een poging de identiteit van de geografische grootheid Alašiya te achterhalen. Het is een term, met name bekend uit de Amarna-brieven en veelal geïdentificeerd met Cyprus; anderen wijzen deze identificatie af en zoeken Alašiya op het vasteland, of overwegen gelijkstelling met een bepaalde plaats op Cyprus (vgl. recent R. S. MERRILLES, „Problems of Cypriote history”, in: N. ROBERTSON (ed.), *The archaeology of Cyprus. Recent developments* (Noyes Press, 1975), die op pag. 23 de identificatie Cyprus = (egyptisch) Tanaja waarschijnlijk acht). Eerst analyseerden zij kleimonsters van twee Amarna-brieven in het British Museum, geschreven door „de Koning van het land Alašiya”. Vervolgens kleimonsters van aardewerk uit verschillende Cyprische ruïnes, zoals Enkomi, Kalopsidha, Kition en Kouklia. In alle gevallen waren de verschillen in chemische compositie te groot om een identificatie te wagen. De overeenkomst met ceramiek uit Kouklia (Palaepaphos) is echter in algemene zin beduidend groter dan die met aardewerk uit andere vindplaatsen. Dit levert de suggestie op dat, als Alašiya op Cyprus ligt, het eerder in het zuidwesten

dan in het oosten moet worden gezocht. Een analyse van de klei van El-Amarna wees uit dat de Alašiya-brieven zeker geen in Egypte gemaakte duplicaten of vertalingen waren. Het verdere onderzoek vereist een chemische analyse van meer Alašiya-teksten, ook uit andere perioden, en van ceramiek uit andere vindplaatsen op Cyprus en in Noord-Syrië en Zuid-Anatolië.

Het tweede project, dat met deze methode werkt, is dat van ALLAN DOBEL, dat o.a. beoogt de oude hoofdstad van het hoeritische Mitanni-rijk, Waššukanni te localiseren (A. DOBEL, F. ASARO, H. V. MICHEL, „Neutron activation analysis and the location of Waššukanni”, in: *Orientalia* 46, 1977, 375-384). De identiteit van deze belangrijke stad, die in Noord-Mesopotamië moet zijn gelegen, is nog steeds niet achterhaald. Uitgangspunt vormde opnieuw het bestaan van enkele beschreven kleitabletten, in dit geval brieven van de Mitanni-koning Tušratta, eveneens te El-Amarna aangetroffen, waarvan met grote waarschijnlijkheid moet worden aangenomen dat ze in zijn hoofdstad, Waššukanni, zijn geschreven. Samples van vier brieven werden onderzocht, El-Amarna nos. 22, 24, 25, 29, en bleken een homogeen signalement op te leveren. Het zoeken naar een kandidaat-ruïne voor de herkomst van deze brieven, allereerst in het zogenaamde Chabur-basin in Noord-Mesopotamië, zou slechts mogelijk zijn indien de chemische compositie van de klei in de verschillende ruïnes significante verschillen zou vertonen, wat niet apriori te verwachten was in een geologisch uniforme vlakte. Een in 1976 gepubliceerde ceramische analyse in dit gebied (*Iraq* 38, 45vv.), kwam echter tot de hoopgevende conclusie: „binnen het Chabur-gebied blijkt de compositie van de klei over zeer korte afstanden te variëren, zodat de herkomst van aardewerk met behoorlijke precisie kan worden vastgesteld”. Het „Tušratta-profiel” werd vergeleken met de profielen van aardewerk uit opgravingen (o.a. Tell Halaf en Tell Fachariya, in de literatuur een serieuze kandidaat voor Waššukanni) en bij surveys in het veld verzameld, waarbij de vergelijking op acht elementen werd toegespitst. Geen van de onderzochte profielen vertoonde voldoende overeenkomst, zodat localisatie van Waššukanni in de zogenaamde Chabur-driehoek zeer onwaarschijnlijk lijkt. Het onderzoek wordt in andere richtingen (vooral het gebied meer naar het zuiden en oosten) voortgezet. Ook al is het einddoel nog niet bereikt, het opbouwen van een representatieve verzameling klei-profielen blijft een belangrijk resultaat ook voor toekomstig onderzoek elders (andere identificaties, handelscontacten, verspreiding van ceramiek, e.d.). [Vgl. *Afo* 25, 259v.].

3. Het ontstaan van het kleitablet en een deel van het oudste repertoire van spijkerschrifttekens is duidelijk geworden door het onderzoek van DENISE SCHMANDT-BESSERAT van de Universiteit van Texas, die sinds 1969 het oudste gebruik van klei in het Nabije Oosten bestudeert (vgl. haar artikel

in *Anatolian Studies* 27, 1977, 133vv., over Turkije). Bij haar onderzoek in musea stootte ze behalve op kralen, beeldjes en stenen ook op groepen kleine objecten, meestal niet groter dan $\frac{1}{2}$ tot $2\frac{1}{2}$ cm, met een beperkt aantal, regelmatige vormen: bolletjes, schijfjes, kegeltjes, „eitjes”, tetrahedrons, driehoekjes, vierkantjes, e.d. (fig. 1). Opmerkelijk was voorts dat objecten met dezelfde vorm in grootte konden variëren: er waren grote en kleine

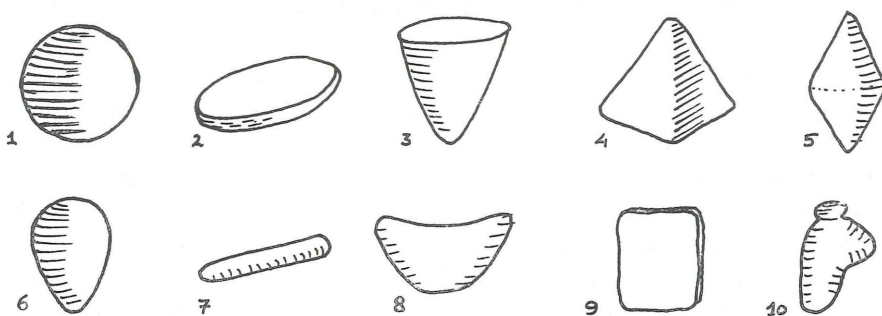

Fig. 1. De voornaamste basis-typen van de „clay tokens”; achtereenvolgens: 1. bolletje; 2. schijfje; 3. kegeltje; 4. tetrahedon; 5. dubbele kegel; 6. ei („ovoid”); 7. cylinder of staafje; 8. driehoekje; 9. vierkantje; 10. stuk vaatwerk.

kegels; dunne (3 mm) en dikke (tot 2 cm) schijfjes; here, halve en kwart bolletjes, enz. Sommige van de steeds met de hand gemaakte objecten waren voorzien van lijnen, punten, gaatjes en spiralen. Ze bleken een wijd verspreidingsgebied te hebben van Oost-Iran tot Zuidwest-Turkije (met zelfs een vondst te Khartum aan de Nijl), met de dichtste concentratie in West-Iran en Mesopotamië (waarin echter een door archeologisch onderzoek en beschikbaarheid in musea bepaalde vertekening kan zitten). De oudste vondsten dateren uit ca. 8500 v. C., de jongste uit het 2e millennium v. C. (Nuzi). Volgens de opgravingsverslagen — die deze kleine objecten vaak negeren of onder vreemde rubrieken registreren — werden ze nogal eens in groepjes gevonden, vooral in die gedeelten van de huizen waar de voorraden werden bewaard. In het prehistorische boerendorp Jarmo in Noordoost-Mesopotamië (midden 7e mill. v. C.), kwamen niet minder dan 1153 bolletjes, 206 schijfjes en 106 kegeltjes te voorschijn.

In deze fase van materiaalverzameling en onderzoek werd de link gelegd met een tweetal andere vondsten, in Mesopotamië en Iran. In Susa waren door de Franse archeologen ca. 70 klei-bullae gevonden: cilindervormige klei-enveloppen of holle kleiballen, vaak van buiten van zegelafrollingen voorzien, soms ook met ingedrukte symbolen, en gevuld met een aantal van de boven omschreven objecten, die Mevrouw SCHMANDT-BESSERAT „clay tokens” noemt. De bullae dateren uit de 2e helft van het 4e millennium v. C.

De betekenis van deze bullae was door P. AMIET in 1958 vastgesteld, op basis van een artikel door A. L. OPPENHEIM, dat de sleutel voor het verstaan verschafte: „An operational device in Mesopotamian bureaucracy” (*JNES* 18, 1959, 121-128). In dit artikel publiceerde hij een eivormige klei-bulla, gevonden bij de opgravingen te Nuzi, daterend uit de 15e eeuw v. C. De geopende bulla, waarvan de inhoud (volgens leden van de opgraving 48 steentjes) verloren was gegaan, droeg het volgende opschrift in spijkerschrift: „Steentjes van (betrekking hebbend op) kleinvee: 21 ooiën die gelammerd hebben, 6 vrouwelijke lammeren, 8 volwassen rammen, 4 mannelijke lammeren; 6 geiten die geworpen hebben, 1 geitebok, 2 vrouwelijke geitelammeren; zegel van Ziqarru, herder”. OPPENHEIM ontdekte dat het opschrift vrijwel gelijk was aan de tekst *HSS* 7, no. 311, volgens welke dit kleinvee, eigendom van P., aan Z., de herder, was toevertrouwd om het te weiden. De bulla bevatte evenveel steentjes als er dieren aan de herder waren toevertrouwd en werd, door laatstgenoemde gewaarmerkt, naar het „registratiebureau” gezonden, waar de in het opschrift genoemde aantallen steentjes in de daarvoor bestemde potten of buidels konden worden gedeponeerd. Zo werd bijgehouden van wie, onder wiens hoede en waar de dieren waren. Veranderingen — overdracht of overgang in een andere categorie — vereisten slechts verplaatsing van steentjes. Nuzi-teksten maken in dit verband dan ook melding van het „deponeren”, „verwijderen” en „overbrengen” van steentjes ¹⁾. Dergelijke systemen van inventarisatie en registratie of telling zijn geen zeldzaamheid; men kent ze uit de klassieke oudheid en tot vandaag toe bij „primitieve” kulturen. Ook in Susa moet zo’n systeem, getuige de bullae, gefunctioneerd hebben. De materiële resten van de oudste voorlopers van dit systeem heeft MEVROUW SCHMANDT-BESSERAT nu reeds in het 9e millennium v. C. teruggevonden, met name in Tepe Asiab en Ganj-i-Dareh in West-Iran, waar reeds een repertoire van 20 verschillende „clay tokens” vertegenwoordigd blijkt te zijn, iets wat op een behoorlijke variatie

---

¹⁾ Het bijhouden van aantallen met steentjes e.d. was blijkbaar vooral veel en lang (Nuzi, 15e eeuw v. C.) in gebruik bij de registratie van kudden, waar het uitermate praktisch was, omdat veranderingen en overgang in een andere categorie — van herder A naar herder B; lam wordt ooi of ram; geschoren of ongeschoren; heeft al of niet gelammerd; levend of dood — door het overhevelen van steentjes kon worden bijgehouden. Het was een zo algemeen toegepast systeem, dat in het Oude Testament de „buidel der levenden” een metafoor is voor Jahwe’s verkiezing en speciale bescherming. Abigaïl zegt tot David in 1 Sam. 25:29: „...dan zit het leven van mijnheer (veilig) dichtgesnoerd in de buidel der levenden bij Jahwe uw God, maar het leven van uw vijanden zal hij wegslingeren uit de holte van de slinger” (de laatste woorden bewijzen dat ook hier aan steentjes is gedacht, in een buidel bewaard). Ontwikkeling van de administratieve technieken doet ook in Israel deze plastische uitdrukking plaats maken voor het meer prozaïsche „boek des levens”. Vgl. O. EISSFELDT, *Der Beutel der Lebendigen* (Berlin 1960), eveneens door OPPENHEIM’s artikel gestimuleerd.

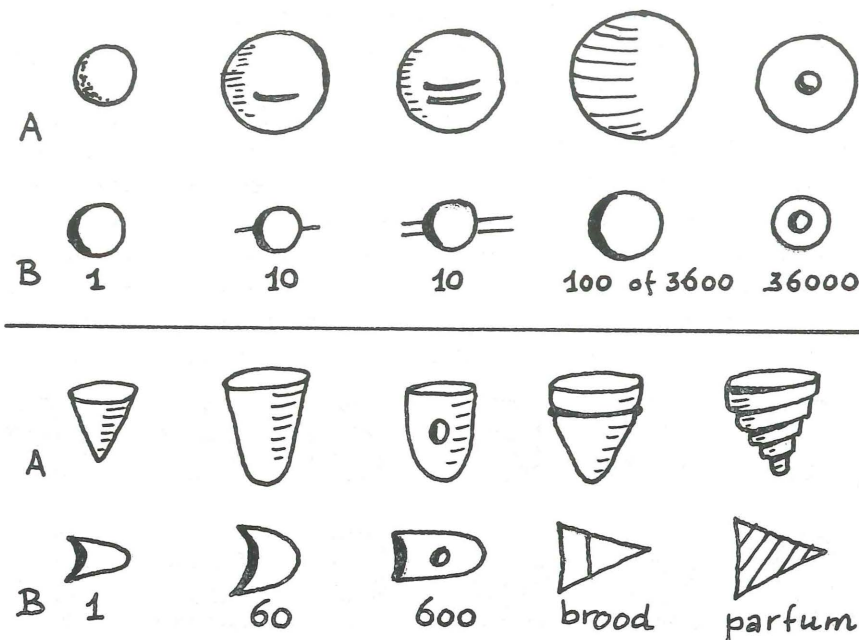

Fig. 2. Vooral bolletjes en kegeltjes werden, in verschillende grootten, en voorzien van merktekenen (strepen en ronde indrukken), gebruikt voor het weergeven van getallen; de A-regels zijn een weergave van de „clay tokens”, de B-regels van de pictografische, oudste spijkerschrifttekens, met de daaraan toe te kennen getalswaarden (af te leiden uit hun rangorde en teksten met optellingen). De kegel had, voorzien van inkervingen, ook niet getalsmatige betekenissen.

in goederen wijst. T.a.v. het ontstaan van dit systeem wijst zij erop dat het voor het eerst optreedt in die fase van het Neolithicum, waarin naast jagen en voedsel verzamelen ook landbouw en veeteelt zich gaan ontwikkelen en de handel toeneemt. Dit schiep wellicht de behoefte om overzicht en controle te houden over voorraden en kudden, en om te onderscheiden welke hoeveelheden voor consumptie (door verschillende families?), voor zaaigoed, voor ruilhandel, enz. bestemd waren. Veel van de basistypen, vooral het bolletje en de kegel, hebben of krijgen een numerieke betekenis; ze kunnen als zodanig in grootte verschillen, van merktekenen worden voorzien of zelfs opgedeeld worden (fig. 2). Tot ca. 3500 v. C. doen zich geen bijzondere ontwikkelingen voor, al groeit het repertoire geleidelijk tot ruim 30 (fig. 4). Interessant is de vraag of deze „clay tokens” later ook werden gebruikt om individuele aandelen in of bijdragen tot gemeenschappelijke voorraden (waardevolle artikelen; graan in silo's; vee in kudden) te meten en uit elkaar te houden. Na 3500 v. C. werd de ontwikkeling versneld, omdat in de Late

Uruktijd de bevolking groeide, de steden ontstonden, de beroepsmatige specialisatie en productie zich sterk ontwikkelden, wat gepaard ging met ingewikkelder en beter beheer, herverdeling van voorraden in natura via het rantsoen-systeem, toenemende handel en transport. In het systeem van de „clay tokens” leidt dit tot het ontstaan van enkele nieuwe typen (parabolen, replica's van vaatwerk, rhomboïeden) en vooral tot een hele reeks nieuwe subtypen door het aanbrengen van merktekenen op bestaande typen, vooral via allerlei incisies: parallel lopende lijnen of groeven tot een maximum van tien (vooral 1, 2, 3 and 5), soms ook gekruiste of kriskras lopende lijnen (fig. 3). Een aantal „clay tokens” wordt voorzien van de ronde indruk van het achtereinde van de stylus (soms 1, soms 6). Ruim één derde van de

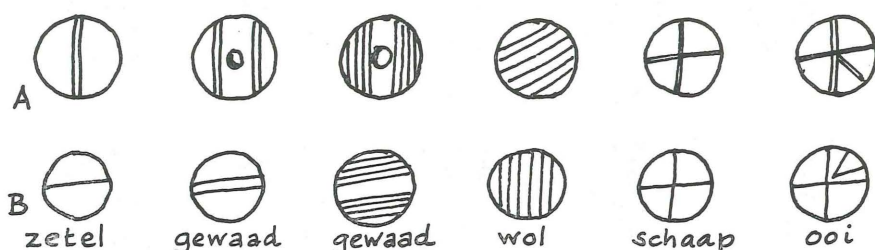

Fig. 3. Het van merktekens voorziene schijfje werd vooral gebruikt om allerlei dingen aan te duiden. De oudste pictogrammen in de B-regel zijn niet te verklaren als pictogrammen van wat ze naar betekenis aanduiden (al kan men wellicht bij „gewaad” en „wol” draden of strengen menen te kunnen herkennen), maar als pictogrammen van de oorspronkelijke „clay tokens”, die blijkbaar ook een willekeurige, praktische vorm konden hebben.

„tokens” van alle typen is nu geperforeerd, wat er hoogst waarschijnlijk op wijst dat een aantal „tokens”, betrekking hebbende op één transactie of éénzelfde serie artikelen, aan een draad werd geregen (om opgehangen en zo bewaard te worden?). Hierdoor probeerde men vermoedelijk de ingewikkelde administratie van de steeds complexere samenleving overzichtelijker te maken.

Tot de vernieuwingen van deze periode behoort ook het verschijnen van de klei-bulla (o.a. in Susa), waarvan er thans ca. 350 bekend zijn. Daarin kon men de „clay tokens” betrekking hebbend op één transactie apart houden en in de klei ingekapseld voor manipulaties ontoegankelijk maken. Het gladde kleioppervlak bood bovendien de mogelijkheid tot waarmerking door zegelafrolling. De doorgaans twee zegels zullen wel stammen van beide bij een transactie betrokken personen. AMIET vermoedt dat de bullae als een soort vrachtbrieven fungeerden, door afzender en transporteur gezegeld en overhandigd aan de ontvanger, die ermee kon controleren of de door hem ontvangen goederen qua soort, aantal en wellicht kwaliteit (de „clay tokens”

kunnen de artikelen, aantallen en soms nadere preciseringen aangeven) correspondeerden met wat afgezonden was. De bullae zullen hebben gefunctioneerd in het goederenverkeer, wellicht tussen verschillende onderdelen van één bestuurs- of beheerssysteem; maar men kan ook denken aan handelstransacties, levering van heffingen in natura of zelfs bezitsoverdracht tussen particulieren.

Een nadeel was dat de bullae de „clay tokens” zelf onzichtbaar maakten; voor controle moesten ze worden opengebroken. Dit bezwaar werd spoedig ondervangen door op de buitenzijde van de bullae, naast de zegels, merktekens aan te brengen, die de inhoud identificeerden. Meestal bestonden die uit indrukken van de duim of de achterzijde van de stylus (waarmee ook lijnen, groeven en inkervingen in de „clay tokens” werden aangebracht), die de aantallen ingesloten bullae aangaven. In enkele gevallen werden blijkbaar ook, vóór een bulla „gevuld” en gesloten werd, de in te sluiten „tokens” zelf in de klei afgedrukt; bij een bulla uit Susa corresponderen de zes eivormige, gegroefde „tokens” qua vorm en groeven exact met de indrukken op de buitenzijde. De ingedrukte afbeeldingen op de buitenkant maakten het mogelijk de inhoud te identificeren, in feite die *af te lezen*. Hoewel zeker niet aangebracht om de „tokens” zelf te vervangen, gingen de ingedrukte afbeeldingen dit onvermijdelijk toch doen. Het was een wezenlijke vereenvoudiging van het systeem van waarmerking en identificatie, die voor de hand lag, omdat ook de „tokens” geen doel in zichzelf waren, maar verwezen naar en symbolen waren van een realiteit buiten de bulla. Naar die realiteit kon nu ook door de ingedrukte afbeeldingen verwezen worden. Dat betekende uiteraard dat ook de bulla zelf, als beschermende omsluiting van een aantal „tokens” zijn zin ging verliezen. De driedimensionele bulla werd nu a.h.w. samengeplet tot een meer tweedimensioneel kleitablet, waarin de afbeeldingen van de „tokens”, werden afgedrukt (fig. 5, frontispiece).

Zo ontstond het kleitablet, de meer tweedimensionele opvolger van de driedimensionele klei-bulla. De gewelfde vorm van de oudste tabletten verdraagt wellicht de voorgeschiedenis, die ook kan verklaren waarom de zeker niet ideale klei als schrijfmateriaal werd gekozen. De bewijs voor deze ontwikkeling ligt vooral in het feit dat het oudste tekenrepertoire der kleitabellen enkele tientallen tekens kent, die in feite afbeeldingen zijn van de van oudsher gebruikt „clay tokens” (fig. 4).

De op de klei-bulla afgedrukte „afbeeldingen” omvatten een zeer beperkt repertoire: vooral de basistypen van bolletje, kegeltje en schijfje. Nadere preciseringen (schijfje met kruis = schaap, e.d.) ontbreken. De afbeeldingen hebben blijkbaar vooral aantallen en hoeveelheden aangeduid, en dit sluit aan bij het feit dat de opvolgers van deze basistypen ook op kleitabellen

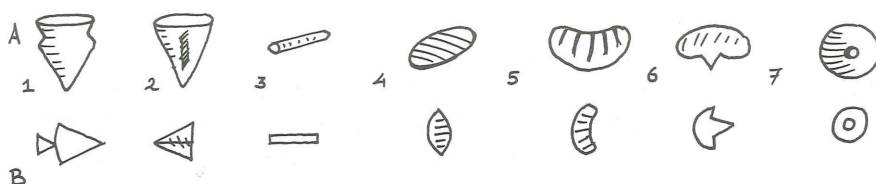

Fig. 4. Enkele andere voorbeelden van figuratieve overeenkomst tussen „clay tokens” en oude pictogrammen, waarbij in de meeste gevallen „token” en pictogram beide van het oorspronkelijke ding zouden kunnen zijn afgeleid, maar waarbij de historische prioriteit van het „token” ervoor pleit dit als tussenstadium op te vatten. Beide stellen achtereenvolgens voor:

1. kruik; 2. huid, leer; 3. staf, stok, hout; 4B. aarde; 5. metaal; 6. koe; 7. bron.

primair getallen aanduiden (vgl. fig. 2). Voor de bezitter was het blijkbaar wel duidelijk of met om schapen, gewaden, broden of kruiken ging. Deze bullae zijn dan ook goed vergelijkbaar met archaische tabletten uit de Uruk-periode, die alleen getallen of teltekens bevatten, en die een wijd verbreidingsgebied kennen (tot in Syrië bij de Eufraat).

Toen eenmaal het principe van het kleitablet met daarop afgebeelde tekens was ontwikkeld, ging men daarop spoedig ook afbeeldingen van de andere, niet numerieke „tokens” natekenen. En toen dit systeem ingang had gevonden werd het vanzelf uitgebreid met nieuwe tekens of tekeningen van andere dingen (dieren, gebruiksvoorwerpen, mensen, kosmische verschijnselen, e.a.), die in het oude systeem van „clay tokens” niet vertegenwoordigd waren. D.w.z. naast pictogrammen, die afbeeldingen waren van de al lang in gebruik zijnde „clay tokens”, verschijnen nu direct op de werkelijkheid geënte pictogrammen. Dat men tussen pictogrammen van „tokens” en pictogrammen van de dingen zelf mag en moet onderscheiden, leert een nadere analyse van de oudste tekenvormen. Daaronder bevinden zich pictogrammen voor zeer essentiële dingen, zoals kledingstuk, wol, schaap, die bestaan uit van lijnen en andere merktekens voorziene cirkels, die men onmogelijk kan opvatten als pictogrammen van de dingen zelf. Ze vinden echter wel hun nauwkeurige pendanten of prototypen onder de „clay tokens” in de vorm van gemerkte schijfjes, die kennelijk model stonden voor het pictogram (fig. 3).

Deze reconstructie van het ontstaan van het kleitablet en een deel van het tekenrepertoire is welkom, omdat reeds vaker is geconstateerd dat de oudst bekende kleitabletten en schrifttekens er niet bijzonder „primitief” uitzien en niet de indruk wekken aan het absolute beginpunt van een lange ontwikkeling te staan. Ze verraden een reeds gevestigde schrijfconventie, die werkt men vele honderden verschillen schrifttekens en een ontwikkeld systeem van notatie van getallen. Vandaar dat men wel verondersteld heeft dat hieraan een oudere, nog niet achterhaalde fase, voorafging, waarin men

op ander materiaal (riet, huiden?) was begonnen te schrijven. De op zichzelf juist observatie blijkt nu een andere verklaring te bezitten, en wel een die ook het gebruik van het kleitablet omvat, wat een duidelijk voordeel is. Vgl. voor dit boeiende onderzoek D. SCHMANDT-BESSERAT, *An archaic recording system and the origin of writing*, Syro-Mesopotamian Studies I/2 (Malibu 1977), en haar artikel „The earliest precursor of writing” in: *Scientific American*, vol. 238 no. 6 (June 1978), 38-47 (met veel illustraties, tabellen en kaarten, en o.a. op p. 39 een kleurenfoto met een grote verscheidenheid van „clay tokens” uit Susa).

4. De oudste kleitabletten die men thans kent stammen, afgezien van enkele geïsoleerde vondsten, vooral uit Uruk. Ze zijn afkomstig uit het tempelcomplex Eanna, en worden onderscheiden in twee groepen: de oudste teksten uit laag IVa (fig. 5 en frontispiece) (ca. 32e eeuw v. C.), de iets jongere uit laag III, 31e-30e eeuw v. C.), ook wel aangeduid als de Jemdet Nasr-periode, naar de vlakbij Kisj gelegen archeologische vindplaats, waar gelijksoortige teksten aan het licht kwamen.

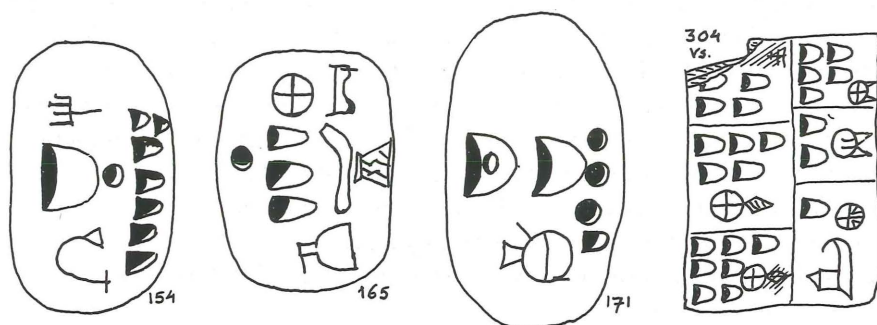

Fig. 5. Tekeningen van een viertal archaïsche tabletten uit Uruk laag IV, naar *Falkenstein, Archaische Texte aus Uruk*. Duidelijk is dat hier, evenals in de klei-bullae, de getallen domineren, en dat het getelde summier wordt weergegeven (in no. 171 vaatwerk of wat daarin bewaard werd; in 304 verschillende categorieën kleinvee — de achterkant vermeldt het totaal: 26 stuks).

Het onderscheid, traditioneel gemaakt tussen Uruk III en IV, vooral berustend op geconstateerde veranderingen in de architectuur en de rolzegels, is thans onzeker geworden, omdat de rolzegels wel in techniek en stijl verschillen, maar dit eerder een zaak is van functie en milieu, dan van chronologie (vgl. ook VAN DRIEL, *Phoenix* 23, 1977, 62). Voor een recente beschouwing over deze, en wat latere „Mesopotamische archaïsche kleitabletten als archeologische voorwerpen” verwijs ik naar de bijdrage van F. R. KRAUS in *Akkadica* 4 (Brussel 1977), p. 2-22. Aan de bestudering van de archaïsche teksten uit Uruk, waarvan de eerste groep in 1936 door A. FAL-

KENSTEIN werd gepubliceerd, wordt thans vooral gewerkt in een Berlijns project, door H. J. NISSEN en Miss M. W. GREEN, waarbij ze ook de beschikking hebben over de honderden nog niet gepubliceerde teksten. Dat het onderzoek van dit materiaal uit het einde van het 4e millennium een uitdaging voor de Assyriologie is, behoeft geen betoog. Het verplaatst ons naar het begin van de schrijftraditie, en kan, mits ontcijferd, waardevolle informatie leveren over de taalkundige (en ethnische?) situatie, de sociale en economische structuur, en wellicht de godsdienst, in wat wel de formatieve periode uit het Mesopotamische kultuurgeschiedenis wordt genoemd. Een periode, die zich kenmerkt door ontwikkeling van de steden, opbloei van de kunst, toenemende complexiteit van de samenleving (bevolkings-toename, groeiende irrigatie, beroepsspecialisatie, ontwikkeling van een meer bureaucratisch bestuur en beheer). Recente onderzoekingen wijzen erop dat Mesopotamië in deze periode in ecologisch opzicht een zeer gunstige fase doormaakte, waarin door de hoge stand van de Perzische Golf en de benedenloop van Eufraat en Tigris meer water voor de noodzakelijke bevoeiing beschikbaar was dan ooit (W. NÜTZEL, „Kann die Naturwissenschaft der mesopotamischen Archäologie neu Impulse geben?” in: *Zeitschr. für Ass.* 66, 1976, 120-134; H. J. NISSEN, „Geographie”, in: *Sumerological Studies in honor of Thorkild Jacobsen*, Ass. Stud. 20, Chicago 1975, 9-40). Ontcijfering en taalkundige analyse zouden kunnen aantonen of de Sumeriërs, die zo'n belangrijk rol spelen in het kulturele ontwikkeling van het 3e millennium v. C., inderdaad pas na Uruk IV in het land zijn verschenen, of — misschien samen met andere bevolkingsgroepen — ook deel hadden aan en het hunne bijdroegen tot de ontwikkeling van de Late Uruk-tijd (waarop het meer en meer gaat lijken).

Het materiaal uit Uruk IVa en III bestaat in feite uit twee categorieën teksten: lijsten van tekens en woorden, gebruikt bij de training in de schrijfkunst, en economisch-administratieve teksten van allerlei aard. Een analyse van het tekenrepertoire door het Berlijnse project leidt tot de conclusie dat in deze oudste fase ca. 1200-1300 verschillende tekens in gebruik waren. Nog grotere aantallen, die men soms kan lezen, blijken onjuist, omdat de toename van het materiaal en beter inzicht in de structuur van teksten uitwijst dat er, zoals te verwachten is, in deze beginfase meer individuele variatie in de weergave van de tekens is dan later, en men soms varianten dubbel geteld had. De schoolteksten zijn uiteraard een bijzonder waardevol hulpmiddel bij de reconstructie, al stammen ze grotendeels uit de iets jongere fase (Uruk III). Naast de tekenlijsten is vooral een lijst met beroepen van groot belang. Gebruikmakend van jongere versies (de lijst kende in de Mesopotamische school een zeer lang leven), vooral uit ca. 2500 v. C. (exem-

plaren uit Fara/ Sjuruppak, Abū Salābīch en thans ook uit Ebla), kon een groot deel van deze lijst zoals hij er in Uruk III uitzag (ca. 60 van de zeker 90 regels) worden gereconstrueerd. Hij is als „voorloper” van de lijst „Early Dynastic List A” gepubliceerd in *Materials for the Sumerian Lexikon* 12 (Roma, 1969), plaat I. De lijst verradt het bestaan van een verrassend groot aantal verschillende beroepen, wat bewijs is voor toenemende specialisatie en sociale gelaagdheid.

Onder het materiaal uit Uruk werden ook 17 fragmenten geïdentificeerd van een lijst die in de versie van rond 2500 v. C. bestond uit een grote reeks geografische namen, gevolgd door godennamen. Verrassend is dat de lijst in de versie van ca. 3000 v. C. begint met de stad Ur, gevolgd door Nippur, Larsa, Uruk, Keš en Zabalam. Miss GREEN, die het bestaan en het begin van deze lijst in een korte notitie bekend maakte („A note on an archaic period geographical list from Warka”, in: *JNES* 36, 1977, 293-4) wijst erop dat deze volgorde niet geografisch bepaald is, dat de steden ook niet worden opgevoerd in een volgorde b.v. ontleend aan de lijst van goden (het tweede deel van de tekst), evenmin in de volgorde van de bekende reeks „steden van voor de zondvloed”, noch ook in de volgorde van de oudste steden met hun dynastieën in de „Sumerische Koningslijst”. Het lijkt erop dat de schrijvers de steden naar betekenis opsomden, en dat werpt dan geheel nieuw licht op de betekenis van deze steden in een zo vroege periode, waarbij Uruk voorrang moet verlenen aan Ur, het ook latere religieuze centrum van Sumer, Nippur, en Larsa. Verdere vragen rijzen door de ontdekking van nog een lijst van geografische namen (meer dan 100 regels lang) uit deze periode. Wat was het doel van de afzonderlijke lijsten, welke criteria bepaalden welke plaatsnaam in één van beide werd opgenomen, wat was de betekenis van al deze plaatsen voor Uruk? Als de motieven voor selectie en volgorde niet (alleen?) bepaald werden door grafische criteria (de vorm van het eerste schriftteken van de complexe naam) of door mnemotechniek (gebaseerd op de uitspraak) moeten deze lijsten van grote historische betekenis zijn, als ze gereconstrueerd en gelezen kunnen worden.

Naast de reconstructie van deze lijsten wordt thans ook gewerkt aan de interpretatie van de economisch-administratieve oorkonden. Een eerste proeve bood Miss GREEN op het laatste Assyriologencongres (Berlijn 1978), waar zij een eerste analyse gaf van een groep van ca. 50 teksten betrekking hebbend op de administratie van kudden. De oorkonden kunnen, ook al omdat men ook uit later tijd dit soort teksten kent, naar hun structuur en inhoud voor een belangrijk deel worden begrepen, waarbij het opmerkelijk is dat in dit beperkte materiaal uit Uruk III reeds drie fasen of typen te onderscheiden zijn, herkenbaar zowel door de paleografie als aan de presentatie van de

boekhoudkundige gegevens. Ze zouden zo kunnen getuigen van een groeiende bureaucratische controle.

Het bestaan van een gecentraliseerd beheer ten dienste van een herverdelende economie, waarbij de centrale instantie grote delen van de opbrengsten van de landbouw in ruil voor arbeidsprestaties volgens vaste regels uitdeelt aan een economisch afhankelijk(e) (deel van de) bevolking, is voor deze periode ook op andere gronden aannemelijk gemaakt. De ontelbare hoeveelheden ceramiek van één bepaald type, zogenaamde „bloempotten” — snel, grof en vermoedelijk in een vorm gemaakt — met een standaardinhoud van iets minder dan 1 liter (1 *sila*), zijn wel geïnterpreteerd als het medium waarmee de vaste rantsoenen op de boven omschreven wijze werden uitgedeeld. Als dat juist is zouden ze de vroegste indicatie zijn van het Mesopotamische „rantsoen-systeem”, waarin toedeling van graan, bier, olie en wol centraal stonden en dat door I. J. GELB in zijn studie „The ancient Mesopotamian ration system” (*JNES* 24, 1965, 230-243) op overtuigende wijze voor de tweede helft van het 3e millennium v. C. werd gereconstrueerd, maar dat in wezen ook in latere perioden in zwang bleef.

Het zal nog lang duren voor de archaïsche teksten hun geheimen prijsgeven, en vermoedelijk zullen veel vragen nooit een definitief antwoord krijgen. Maar de vooruitgang tot dusver gemaakt is hoopvol en belooft veel voor een verdieping van onze kennis van de oudste historische perioden van Mesopotamië, misschien ook voor de oplossing van het „Sumerisch probleem”.

Heemstede

K. R. VEENHOF

DE ZENDAN EN DE KA'BAH

Te Pasargadae en te Naqsh-i-Rustam in Iran bevinden zich twee monumenten, het eerste in zeer geschonden staat, het tweede goed geconserveerd, die bekend staan als de Zendan-i-Suleiman en de Ka'bah-i-Zardusht. De torens hebben een vierkant grondplan en staan op een trapvormig platform (fig. 6). Het monument te Naqsh-i-Rustam, het jongste, is gebouwd door Darius als een vrijwel exacte replica van het oudere gebouw, dat onder Cyrus tot stand gekomen moet zijn. De namen waaronder beide constructies nu bekend zijn, „Gevangenis van Solomon” en „Steen van Zoroaster” zijn van veel later datum en zeggen niets over de oorspronkelijke functie van beide gebouwen.

In de literatuur is een uitgebreide discussie te vinden over de functie en de betekenis van beide monumenten. De meningen lopen voornamelijk in

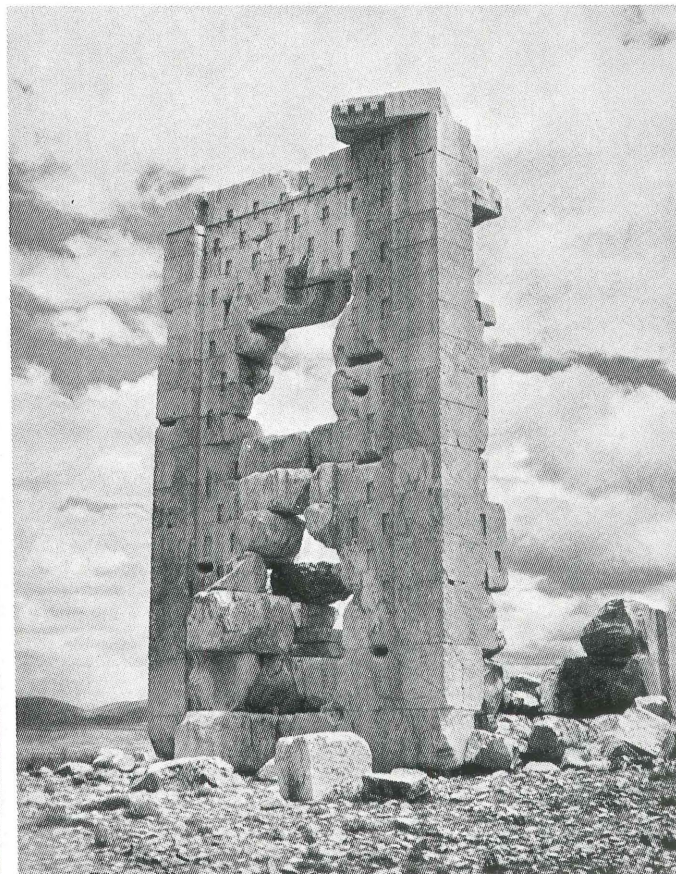

Fig. 6. Links de zogenaamde Ka³bah-i-Zardusht, door Darius gebouwd bij Nqash-i-Rustam; rechts de zogenaamde Zendan-i-Suleiman, door Cyrus de Grote gebouwd bij Pasargadae.

twee richtingen uiteen: ofwel het zouden graven, wellicht ook tijdelijke graven, zijn geweest of de monumenten zouden als vuurtempels dienst hebben gedaan. In de meest recente publicaties wordt de tweede mogelijkheid doorgegaan als de meest waarschijnlijke beschouwd ¹⁾). Een overzicht van de discussie tot 1965 is te vinden in het opgravingsverslag van de derde campagne te Pasargadae door het British Institute of Persian Studies ²⁾).

De voornaamste argumenten ten gunste van de graftheorie, die onder andere door HERZFELD verdedigd is, worden gevonden in de megalithische constructie, de geïsoleerde ligging en in het feit dat de monumenten kennelijk een imitatie zijn van een speciaal soort huis, zoals ook andere uit de zesde eeuw daterende vrijstaande grafconstructies in Iran ³⁾). Tegen deze theorie pleit, dat het moeilijk is kandidaten voor een dergelijk imposant graf te vinden. Genoemd zijn onder andere de vader van Cyrus I, Cambyses I en Darius' vader Hystaspes. Het is op zijn minst merkwaardig dat Cambyses na een veertigjarige regeringsperiode de bouw van zijn graf aan zijn zoon, de stichter van Pasargadae, zou hebben overgelaten en Darius voor zijn vader een archaisch type graf liet bouwen, terwijl hij voor zichzelf het bekende graf in de rotsen liet aanleggen. De theorie die de monumenten als een tijdelijk graf gedurende de voltooiing van het eigenlijke graf wil zien, biedt als enig voordeel, dat deze een verklaring geeft voor de van de rotsgraven, maar ook van Cyrus' graf geheel afwijkende bouw en voor de monumentale trap van beide gebouwen. Waar gemakkelijke toegankelijkheid voor een definitief graf erg onlogisch lijkt, is het voor een tijdelijke rustplaats een noodzaak. Deze interpretatie wordt weliswaar gesteund door de nabijheid van de graven van Naqsh-e Rostam; maar de grote afstand die er tussen de Zendan en Cyrus' graf ligt, om niet te spreken van het (vermoedelijke) graf van Cambyses II dat zich tussen Pasargadae en Persepolis bevindt, pleit hier duidelijk tegen. Gezien de vrijwel volledige gelijkvormigheid van beide monumenten verdient eenzelfde interpretatie de voorkeur boven twee verschillende.

Tegen de vuurtempeltheorie, onder andere door ERDMAN en GHIRSHMAN verdedigd ⁴⁾), valt, waar deze interpretatie berust op munten uit de tweede helft van de 3e eeuw, die een soort vuuraltaarbases laten zien, aan te voeren dat deze afbeeldingen een veel minder hoge constructie weergeven (± 2 m). Deze altaarpodesten hebben een vlakke bovenkant, terwijl de

¹⁾ W. HINZ, *Darius und die Perser*, Baden-Baden 1976, p. 75; D. STRONACH, *JNES* XXVI, 1967, p. 286 ff.

²⁾ D. STRONACH, *Iran* III, 1965, p. 14.

³⁾ E. HERZFELD, *Iran in the Ancient East*, Londen/New York 1941, p. 214.

⁴⁾ K. ERDMANN, 'Das Iranische Feuerheiligtum', *Sendschrift* 11, *D.O.G.* p. 17 f. (met uitgebreide bibliografie); R. GHIRSHMAN, *Syria* XXIV, 1944-45, p. 175-193.

Ka'bah en waarschijnlijk ook de Zendan een soort flauw pyramide-vormige dakconstructie hebben, waardoor het dak ontoegankelijk is. Als het een vuurtempel was, zou het dus meer een bewaarplaats voor het heilige vuur zijn geweest.

Zeër recentelijk heeft STRONACH nog gewezen op de treffende gelijkenis tussen beide torens en enkele Urartese constructies, waarschijnlijk tempels ⁵⁾. Wat betreft grondplan en hoogoprijzende constructie zijn er opvallende parallellen aan te geven; overeenkomst is verder ook te zien in de toepassing van kleine sleuven in het oppervlak van de wandconstructie, drievoudig trapsgewijze inspringende raamkozijnen en de getande daklijst. De verschillen tussen beide soorten monumenten kunnen voornamelijk teruggevoerd worden op het gebruik van verschillend materiaal: tichels in Urartu, steen in de Fars. Als reden voor de ontlening geeft STRONACH aan dat Cyrus, als aanhanger van Zoroasters nieuwe religie, een hem als heerser over een wereldrijk passende monumentale expressie moest vinden voor het nieuwe geloof. Gezien de eclectische aard van de gehele Achemenidische kunst, had hij hierbij de vrijheid daarvoor ieder niet langer courant godsdienstig symbool uit te kiezen ⁶⁾. Dat de Zendan op een Urartees voorbeeld teruggaat lijkt zeer waarschijnlijk; dat de vorm daarentegen zonder intermediair overgenomen zou zijn, zoals STRONACH stelt, lijkt minder acceptabel. Hoeveel zou er, drie generaties na de ondergang van Urartu, nog van dergelijke tichelconstructies overeind gestaan hebben en door Cyrus bij zijn occupatie van Medisch gebied gezien kunnen zijn?

Dat Cyrus aanhanger van de Zoroastrische godsdienst geweest zou zijn, is allerm minst bewezen. STRONACH baseert zich hier op HINZ ⁷⁾, waar deze aangeeft, dat het mogelijk was dat Cyrus bij zijn verovering van Choresmië de profeet ontmoet heeft en dat, als dit inderdaad het geval geweest zou zijn, de koning wel onder de indruk gekomen moet zijn van deze grote persoonlijkheid. Bewijs voor het feit dat dit het geval was, ziet HINZ in het bestaan van de Zendan in Pasargadae, die immers bewaarplaats voor het heilige vuur was. De onbewezen theorie van de Zendan als vuurheilgdom dient hier dus om Cyrus als Zoroastriër te kunnen aanmerken. Dat de Achemeniden Zoroastriërs waren wordt overigens door experts op het gebied van de Iraanse godsdienstgeschiedenis als WIDENGREN ⁸⁾ en DUCHÊSNE-GUILLEMIN ⁹⁾ ontkend.

⁵⁾ D. STRONACH, *JNES* XXVI, 1967, p. 284 f.

⁶⁾ STRONACH, *JNES* 1967, p. 286.

⁷⁾ W. HINZ, *Zarathustra*, Stuttgart 1961, p. 146.

⁸⁾ G. WIDENGREN, *Die Religionen Irans*, Stuttgart 1965, p. 149.

⁹⁾ J. DUCHÊSNE-GUILLEMIN, 'La Religion', in: *Beiträge zur Achämenidengeschichte*, Historia Einzelschrift 18, ed. G. WALSER, 1972, p. 79.

In een vroegere publicatie werkt STRONACH echter in een andere richting. Aan de Ka'bah is in de dertiger jaren een Pahlavi-inscriptie ontdekt, waaruit SPRENGLING¹⁰⁾ heeft geconcludeerd, dat de Ka'bah te maken had met de kroningsceremonie van de Sassanidische koningen, mogelijk de plaats was, waar de kroonjuwelen bewaard bleven en vrijwel zeker gediend heeft als de schrijn van het Anahita-vuur van Istakhr in de Sassanidische periode. In een latere inscriptie aan de Ka'bah wordt het monument „dit huis der stichting”, of „huis der oorsprong” genoemd. HENNING¹¹⁾ concludeert dat de toren waarschijnlijk gediend heeft voor het bewaren van heilige documenten waaronder wellicht ook de belangrijkste copie van de Avesta. Op grond van deze gegevens concludeert STRONACH dat „a search for a unique function of this kind will take us further than any other line of enquiry”.

Door het onderzoek van STRONACH zijn nieuwe gegevens aan het licht gekomen. Hij stelt dat het brokstuk Oudperzische inscriptie dat bij de Zendan gevonden is, sinds een nieuwe lezing door CAMERON¹²⁾ in ieder geval niet aan Cyrus toegeschreven kan worden en verder eigenlijk geen nieuwe informatie geeft. Ook is bij de opgravingen rond de Zendan een tichelmuur aangetroffen op een afstand van 5 m van het stenen platform. Nog een vijftal meter verder zijn sporen waarneembaar van een tweede tichelmuur. Op grond van het formaat van de tichels moeten beide constructies als Achemenidisch gezien worden. STRONACH concludeert hieruit dat de Zendan in ieder geval goed omheind en mogelijk ook streng bewaakt was. Aan de Zendan zijn geen sporen van een veeltandige beitel te zien, een instrument dat voor het eerst tijdens Darius' regering op grote schaal gebruikt is. Daar de Ka'bah dergelijke sporen wel laat zien moet het door Darius gebouwde monument als een copie en misschien als een vervanging voor het oudere monument gezien worden. Dit doet STRONACH denken aan de in de Behistun-inscriptie genoemde *ayadana*, heiligdommen die door de Magiër Gaumata verwoest waren en door Darius hersteld. Volledig kan het gebouw niet verwoest zijn, daar sporen van een reparatie zijn aangetroffen, waarbij gebruik is gemaakt van een veeltandige beitel¹³⁾. Ook het aangetroffen fragment van een Oudperzische inscriptie wijst in deze richting: in de meest recente publicaties wordt vrijwel algemeen aangenomen dat het Oudperzische schrift op bevel van Darius ontworpen is¹⁴⁾. Het gevonden brokstuk komt volgens Cameron

¹⁰⁾ M. SPRENGLING, *AJS* LIII, 1937, p. 126 en *ZDMG* XCI, 1937, p. 652.

¹¹⁾ W. B. HENNING in: 'Introduction to Corpus Inscriptionum Iranicarum', pt. III, vol. II portfolio II. Voor een andere vertaling zie DUCHÊSNE-GUILLEMIN in *Beiträge* 1972, p. 75.

¹²⁾ G. CAMERON, *Iran* V, 1967, p. 7.

¹³⁾ C. NYLANDER, *AJA* 70, 1968, p. 374.

¹⁴⁾ HINZ, *Darius*, 1976, p. 26; M. DANDAMAEV, *Persien unter den ersten Achämeniden*, Wiesbaden 1976, p. 52; C. NYLANDER, *Or. Suec.* 16, 1967, p. 135.

overeen met een paar tekens uit een andere inscriptie van Darius. Zoals bekend lieten Darius en zijn opvolgers meestal copieën maken van hun inscripties, die dan op verschillende plaatsen werden aangebracht.

STRONACH vat zijn bevindingen als volgt samen: „For as we have seen, we have tried to define a unique type of structure, with a singular, still obscure function, that seems to have had no specific spatial relationship with any other class of building although always being assured of an important central position in the dynastic home of the day”¹⁵⁾. Zoals boven gesignaleerd is (zie noot 5), is STRONACH op deze zeer juiste omschrijving niet verder ingegaan. Toch lijkt deze belangrijke mogelijkheden te geven voor een interpretatie van de functie van de beide torens. Te weinig is de nadruk gelegd op het feit dat dit soort monument alleen te Pasargadae en in de buurt van Persepolis aangetroffen is. Deze beide paleiscomplexen waren geen administratieve centra als Susa en Babylon en waarschijnlijk ook Ecbatana, maar een soort ceremoniële residentie, waarvan Persepolis bovendien overduidelijk in het teken van de viering van het Nieuwjaarsfeest stond. Dit Nieuwjaarsfeest kan ook gezien worden als een jaarlijkse herhaling van de kroning¹⁶⁾. Zouden beide torens niet een rol gespeeld kunnen hebben in het kroningsceremonieel? Kunnen het niet monumenten geweest zijn waar een bepaald gedeelte van het kroningsritueel zich afspeelde en waar de symbolen van de koninklijke waardigheid, de regalia, bewaard werden? Een functie als vuurtempel wordt hierdoor niet geheel uitgesloten, zeker niet als we denken aan het persoonlijke vuur van de koning zoals dat ook in tal van rituelen rond koningskroningen elders terug te vinden is¹⁷⁾. Een functie als kroningstoren zou tevens verklaren waarom er geen goed vergelijkbare voorloper van de monumenten te vinden is, alsmede waarom er geen vervolg op is, zoals bijvoorbeeld bij een vuurtempel verwacht zou mogen worden.

De moeilijkheid blijft wel hoe de opvallende parallel met de Urartese monumenten te verklaren. Waarschijnlijk moeten we hier toch met een, nog niet gevonden, Medisch intermediair rekening houden. Maar STRONACH zegt heel terecht dat er voor nieuwe geestelijke (en ook sociale) verworvenheden een materiële expressie gezocht moest worden in het bekende culturele erfgoed van de omringende beschavingen. Aan bouwtechnieken kenden de Achemeniden waarschijnlijk weinig meer dan houtconstructies. Dit is aan de Ka'bah bijvoorbeeld duidelijk waar te nemen¹⁸⁾. Houtconstructie als voor-

¹⁵⁾ STRONACH, *Iran* 1965, p. 17.

¹⁶⁾ K. ERDMANN, *MDOG* 92, 1960, p. 38.

¹⁷⁾ A. M. HOCART, *Kingship*, Londen 1927, p. 28; zie ook SPRENGLING, *AJSL* 1937 p. 140.

¹⁸⁾ STRONACH, *Iran* 1965, p. 13.

beeld voor steenbouw kan ook aangenomen worden bij de merkwaardige gevorkte kapitelen van de paleizen in Persepolis en van Cyrus is een paleis teruggevonden dat oorspronkelijk houten zuilen had ¹⁹⁾). Daar het aan Cyrus voorafgegane koningschap wezenlijk anders geaard was, — DANDAMAEV noemt de voorgangers van Cyrus zelfs onbeduidende vazallen van achtereenvolgens Elam, Assyrië en Medië ²⁰⁾ — kon de nieuwe wereldheerser niet op eigen tradities teruggrijpen om dat koningschap symbolisch gestalte te geven.

Koningskroningen plegen zich doorgaans op een natuurlijke of kunstmatige hoogte af te spelen. Kennelijk is het belangrijkste doel van beide gebouwen een hoogte tot stand te brengen: de enige kamer ligt op een hoogte van ± 6 m boven het platform. De in beide gevallen aanwezige trap leidt naar deze 5 m hoge ruimte. Een dergelijke constructie voldoet uitstekend aan de vereisten voor een kroning. De nieuwe koning moet immers boven zijn gewone mens-zijn uitstijgen, er moet een voor iedereen duidelijke afstand gecreëerd worden tussen de voormalige privé-persoon en de drager van de koninklijke waardigheid ²¹⁾. De koning moet verheven zijn. De grote trap en de hooggelegen cella lenen zich uitstekend voor een ritueel, waarbij deze overgang van de ene naar de andere 'rol' zich voltrekt.

Een passage bij Plutarchus (Artax. III, 1-11) vertelt over het kroningsceremonieel: korte tijd na de dood van de vorige koning maakt de nieuwe koning een tocht naar Pasargadae om de koninklijke wijding uit handen van de Perzische priesters te ontvangen. Hier bevindt zich een heiligdom van een oorlogsgodin, die op Athene lijkt. In dit heiligdom moet de initiandus binnengaan en na zijn eigen kleding te hebben afgelegd moet hij de mantel aandoen die Cyrus de Oudere droeg voor hij koning werd. Dan moet hij een vijgenkoek eten en terebinth kauwen en een kop zure melk drinken. Wat er verder gebeurt is buitenstaanders onbekend. Tot zover Plutarchus. Dit hele ritueel dat een terugkeer naar de oorsprong, naar de begintijd van Cyrus, inhoudt en een soort cultische herhaling van het verleden is, kan als een onderdeel van een 'rite de passage' gezien worden. Een dergelijk ritueel beoogt de band met het verleden, met het oudere koningschap te bevestigen. In dit geval zou gezegd kunnen worden dat de nieuwe koning een soort wedergeboren Cyrus is. Niet alleen het dragen van Cyrus' mantel maar ook het feit dat de kroning in Cyrus' residentie plaats vindt, versterkt dit vermoeden. Ook de

¹⁹⁾ HINZ, *Darius*, 1976, p. 116, T. 7.

²⁰⁾ *Persien* 1976, p. 94.

²¹⁾ MEYER FORTES, 'Ritual and Office in Tribal Society', in: M. GLUCKMAN (ed.) *Essays on the Ritual of Social Relations*, Manchester 1962, p. 86.

situering van de Ka'bah in de nabijheid van het graf van Darius en enkele van zijn opvolgers maakt het heel aannemelijk dat hier eveneens een cultische ontmoeting van de koning met zijn voorgelacht plaats vindt.

HOCART noemt in een analyse van kroningsceremoniën ²²⁾ als min of meer vast onderdeel van de plechtigheid het vasten of het verduren van andere ontberingen als voorbereiding op het offer. Tijdens dat offer wordt iedereen die niet direct bij de plechtigheid betrokken is op een grote afstand gehouden, soms door middel van een gewapende wacht. Dat een gedeelte van de kroningsplechtigheid geheim was blijkt uit Plutarchus; de door STRONACH aangetroffen muren rond de Zendan wijzen in de richting van strenge bewaking. Rond het door de Magi bewaakte graf van Cyrus bevonden zich geen omheiningen. Deze bewaking was dus kennelijk van geheel andere aard.

Vóór bovenstaande interpretatie pleit ook de in 1936 aan de Ka'bah gevonden Pahlavi inscriptie. Hieruit blijkt dat het monument in de Sassanidische tijd zeker éénmaal voor een kroningsceremonie is gebruikt. Zoals bekend, grijpen de Sassanidische vorsten regelmatig terug op voorbeelden van de Achemeniden. Het lijkt heel waarschijnlijk dat dit ook hier het geval was. SPRENGLING vermoedt dat de toren bovendien in de Sassaniden-tijd diende om het heilige vuur van Anahita van Istakhr te bewaren. Dit zou dan het „imperial fire of the royal house itself” zijn ²³⁾.

Opvallend is dat Plutarchus in bovenvermelde passage spreekt over een godin die op Athene lijkt. Hier kan wel geen andere godin mee bedoeld zijn dan Anahita ²⁴⁾. We vinden dus dat een Achemenidische koningskroning in een Anahitatempel plaatsvond; aan de Ka'bah treffen we een inscriptie aan, waaruit kan blijken dat hier een Sassanidische kroning in de tempel van het vuur van Anahita plaats vond. Daarmee lijkt het zeer waarschijnlijk dat de beide torens bij de kroning van Achemenidische vorsten een belangrijke functie hadden.

De enige moeilijkheid is dat we niet één, maar twee dergelijke monumenten kennen. Waarom liet Darius een nauwkeurige replica van het monument te Pasargadae maken? Darius was zeker niet vrij van vernieuwingsdrang; tussen Pasargadae en Persepolis zijn vele verschillen in planning en uitvoering aan te geven. Maar grondplan en constructie van de Ka'bah en de Zendan zijn nagenoeg identiek. Als het hier werkelijk gaat om een schrijn van het koningschap, datzelfde koningschap dat Darius, naar eigen zeggen, redde

²²⁾ HOCART, *Kingship*, p. 70 f.

²³⁾ SPRENGLING, *AJSL* 1937, p. 140.

²⁴⁾ DUCHÊSNE-GUILLEMIN, *La Religion de l'Iran ancien*, Parijs 1962, p. 233.

uit de handen van de Magiër, is het goed verklaarbaar dat hij de vorm niet wijzigde. Het is dan een heilig symbool, het enige dat Darius niet kon en ook niet wilde veranderen. Het is voorstelbaar dat Darius uit praktische overwegingen een dergelijk monument te Naqsh-i-Rustam liet bouwen: tijdens het jaarlijkse ceremonieel dat zich te Persepolis afspeelde was Naqsh-i-Rustam beter bereikbaar dan Pasargadae. Maar er schuilt wellicht ook een element in van distantie van het verleden. Darius is zo niet de stichter van een nieuwe dynastie, toch wel de grondvester van een nieuwe lijn van het Achemenidenhuis. Dit element benadrukt hij in zijn inscripties duidelijk. Buiten de Behistuninscriptie komen Cyrus en Cambyses niet meer ter sprake. De locatie van de Ka'bah in de nabijheid van het graf van Darius en enkele van zijn opvolgers geeft een extra accent aan de verbondenheid van de koning met zijn voorgangers uit de jongere tak van het Achemenidenhuis.

Dit brengt ons op het laatste punt, dat ons weer enigszins naar de theorie van de Ka'bah en de Zendan als graven terugvoert. Zit er missschien aan beide torens ook een aspect van dynastieke cultus? Toen Cyrus het gebouw liet bouwen kan het niet bedoeld zijn geweest voor zijn eigen kroning. De graven van zijn voorouders bevinden zich in ieder geval niet te Pasargadae. Is het niet mogelijk dat hij het monument oprichtte als een schrijn voor zijn voorvaderen? Graven der voorouders worden soms, al is het dan symbolisch in de vorm van een handje aarde, meegenomen. Op de plaats waar zo'n graf weer opgericht wordt pleegt zich ook de initiatie van de nieuwe koning af te spelen. De inwijding is immers vaak een terugkeer of zelfs een personificatie van de voorvaderlijke god-koning of van de mythische stamvader. Ook in Plut. Artax III, 1-11 schemert dit door. De koning moet een nieuwe Cyrus worden. Later zou dan de imposante figuur van Cyrus de glans van zijn voorvaderen geheel in het niet doen verzinken. De bovenvermelde gelijkenis van het monument met andere zesde-eeuwse graven zou ook in deze richting geïnterpreteerd kunnen worden: oorspronkelijk een soort cenotaaf, die zich later ontwikkelde tot het cultuscentrum van de Achemenidendynastie.

Waren het praktische motieven die Darius er toe bewogen de Ka'bah als zijn eigen cultusplaats te laten bouwen? Vond de kroning, eenmalig te Pasargadae plaats en de jaarlijkse hernieuwing van het koningschap te Persepolis en te Naqsh-i-Rustam? Of werd hij soms gedreven door competitiedrang met de grote Cyrus? Misschien zullen nieuwe opgravingen rond de Ka'bah, waarvan het omliggende terrein nog niet onderzocht is, iets duidelijk maken. Voorlopig heeft Darius in steen gewonnen, maar is Cyrus' reputatie op papier de grootste gebleken.

Groningen

HELEEN W. A. M. SANCISI-WEERDENBURG

HET KLOOSTER VAN MAR AWGEN

Tur Abdin betekent „Gebergte der Dienaren (Gods)”. Het is iets kleiner dan onze provincie Utrecht; het is op de kaart van Oost-Turkije het gemakkelijkst te vinden ten oosten van een lijn Noord-Zuid, getrokken door de stad Mardin, vanaf de Tigris tot de syrische grens; de Tigris die oostwaarts afbuigt naar het Zuiden vormt er de natuurlijke noordelijke en oostelijke grens van tot aan de stad Cizre, gelegen op de grens met Syrië, die tevens de zuidelijke grens uitmaakt van de Tur Abdin.

Het is een gebergte waarvan de toppen reiken tot 1465 meter; de zuidelijke rand daarvan is het Izlagebergte, van waaraf men een heerlijk uitzicht heeft over de vlakte van Mesopotamië. Mardin was reeds in de assyrische oudheid een doorgangstad van Oost naar West en het gebergte zelf is een toevlucht geweest voor Christenen die zich na de Moslimoverheersing hierop hadden teruggetrokken. Daarna werden zij er toch nog geteisterd door Mongolen en weer later door Tartaren, maar het ergste was toch wel het bloedbad in 1915 toen er $1\frac{1}{2}$ miljoen Christenen, voornamelijk Armeniërs, maar ook Syriërs, Nestorianen en Chaldeëen, onbarmhartig werden vermoord, in dit gebied en ten Oosten ervan; men spreekt er nog over doch zonder wraakgevoel.

Dit gebergte is ook de bakermat van het Syrisch monnikendom: drie en dertig kloosters, waarvan twee nog bewoond, getuigen met hun kerken en spelonken van een roemrijk verleden. Inderdaad, als men vanuit Nisibis op de Syrische grens naar het ONOosten gaat, naar het dorp Gerimira, op $41^{\circ}40'$ oosterlengte en $37^{\circ}25'$ noorderbreedte, ontwaart men in het Noorden een bergrand met zwarte vlekken. Loopt men $1\frac{1}{2}$ uur er naar toe, dan denkt men een vulkanisch gebied te naderen, waarvan de kraters vertikaal zijn komen te liggen; aan de gebouwen en trappen eromheen ontdekt men al gauw dat men te maken heeft met holen, in het gebergte uitgehouwen om aan kluizenaars onderdak te verschaffen (fig. 7). Indertijd waren er in de rand van deze bergketen vier kloosters gebouwd, waarvan wij de twee beroemdste zullen noemen: Mar Awgen en Mar Abraham. Mar Awgen is genoemd naar de monnik Eugenius, die vanuit Egypte het kloosterleven naar hier gebracht zou hebben (J. M. FIEY, *Analecta Bollandiana* 1962, no. 80, p. 52-81, wijdt een grondig onderzoek aan deze kwestie); Mar Abraham naar Abraham van Kasjkar, een stad in zuidelijk Mesopotamië. Hij zou het kloosterkleed aangenomen hebben in een klooster gelegen in Skete, in Egypte, en heeft na Mar Awgen het ontluikend boeteleven de eerste eenvoudige regels gegeven. Mar Awgen zou gestorven zijn op 21 April 363; zijn leven is doorspekt met legenden en vol wonderen; dit wijst er op dat hij geleefd

Fig. 7. De bergwand met „verticale kraters”: resten van gebouwen, trappen en kluizenaars-holen te noorden van Gerimira.

zou hebben in de jaren van overgang van heidendom naar Christendom. Mar Abraham stierf 85 jaar oud op 8 Januari 586; zijn levensgeschiedenis maakt een veel geloofwaardiger indruk. Hij drukt de monniken op het hart rust te zoeken door binnen de cel te blijven, bezig met gebed (fig. 8), lezing, handenarbeid en meditatie. Men mocht zich pas in een eigengehouwen cel terugtrekken als men eerst minstens drie jaren een gemeenschappelijk leven had geleid in een grotere groep.

Al spoedig werden deze asceten *benaj qejāmā*, d.i. „zonen van het verbond” genoemd. Bij „verbond” zou men kunnen denken aan een levensvorm als die der vrome Joden, die in gemeenschap leefden en wier regel onlangs is teruggevonden bij Qumrān. Ook zou men kunnen denken aan een regel, een nauwkeurig voorgeschreven wijze van monastiek leven; maar eigenlijk is er nooit een korte en duidelijke regel gevonden, omdat tegen achtergrond van Manicheïsme en Evangelie onthouding in spijs en drank, in huwelijk en aardse vreugde, tamelijk vanzelfsprekend zijn. Daarom wijst *qejāmā* niet regelrecht naar een serie voorschriften; het zou groep, speciaal van gedoopten kunnen betekenen. Misschien is het verstandiger er een bijbelse reminiscentie in te zien, en wel aan Ps. 132 (1), 12: „Als uw zonen mijn verbond onderhouden, dan zal Ik...”. Zo gaat een en ander terug naar

Fig. 8. Tot gebed werd opgeroepen door het kloppen op deze ijzeren staaf.

het Jodendom, dat een nazireaat kende, geloftes die later een uitbloei hebben gevonden in de levenswijze van onze oost-syrische monniken. Inderdaad werden zij ook Nazireërs genoemd; verder ook *awilē*, „treurenden”, eveneens een bijbelse benaming. Ook *ichidājē*, „eenzamen”, dat mogelijk teruggaat op het griekse *monachos*.

Zij hebben enorm veel gezworven, zoals blijkt uit de voorschriften op de synoden waar de losbandigheid van zwervende monniken aan banden werd gelegd. Zij deden dat, zoals Abraham van Kasjkar, die als eens Abraham wegtrok uit zijn land, op zoek naar het land van melk en honing. Daardoor hebben zij het Christendom tot in China en Tibet gebracht; er is o.a. een chinese inscriptie met toelichting in nestoriaans schrift bewaard, gevonden te Singanfu, daterend uit de zevende eeuw.

Spoedig na de dood van de stichter verliep het kloosterleven, doch in ongeveer 700 kwam Abraham van Ma³arrē, met 50 volgelingen, om als het ware een tweede stichting te beginnen. Pas uit de twaalfde eeuw stammen getuigenissen die erop wijzen dat ons klooster weer bewoond is, nl. een grafzerk en een handschrift uit die tijd; in de dertiende eeuw wordt de bibliotheek vernieuwd en in 1271 begint een totale vernieuwing van de gebouwen door ‘Awdisjo’ bar Mesjak, die met vele monniken en 70 dorpeelingen, twee maanden lang dag en nacht werken aan het herstel. Daarna tasten wij weer tweehonderd jaar in het duister omtrent de geschiedenis van het convent. Opvallend is dat het lichaam van Mar Awgen naar Deir Za³afaran is gebracht, waarschijnlijk omdat de Jacobieten het klooster hadden willen overnemen; toen dat niet lukte, namen zij zijn stichter maar mee. Feit

is dat de Nestorianen in het bezit van de bibliotheek waren tussen 1486 en 1558, data van bewaarde manuscripten. Maar zeker is ook dat twee Jacobitische bisschoppen zijn voortgekomen uit dit convent, tussen 1860 en 1915. Rahib Lahdo's inschrift vertelt ons over de laatste vernieuwing in 1948 (fig. 10). Ook deze was een Jacobiet, want wij weten dat na 1629 het

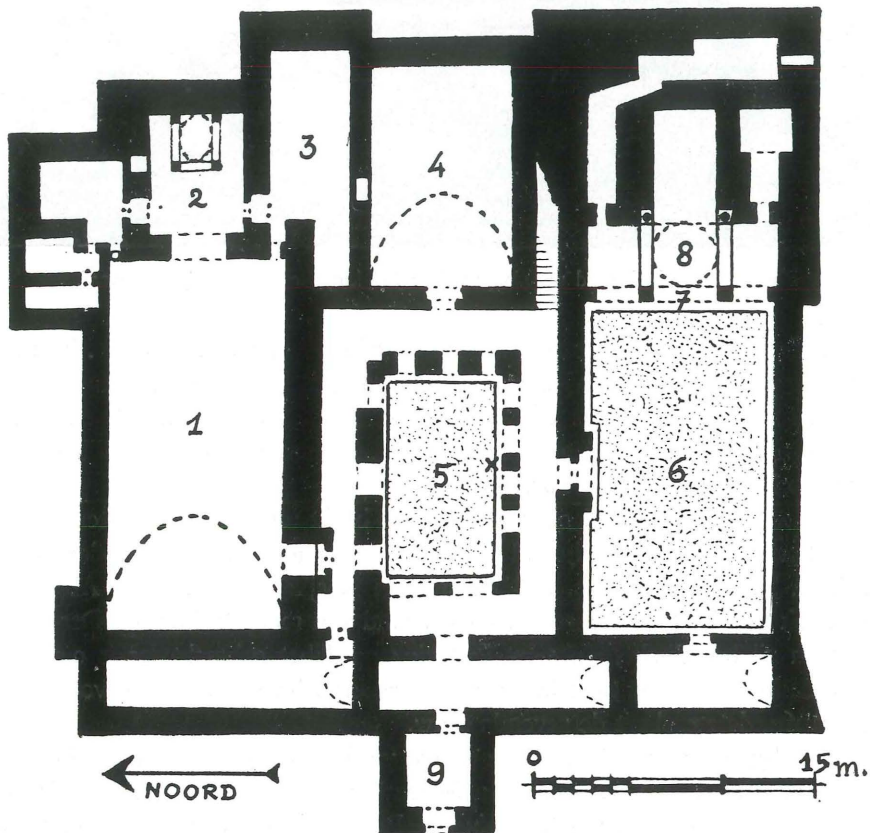

Fig. 9. Plattegrond van het klooster Mar Awgen, naar Ugo Monneret de Villard, *Le Chiese della Mesopotamia* (Orientalia Christiana Analecta 128; Roma 1940, fig. 79). Het kruisje wijst de plaats van de inscriptie van fig. 10 aan. De genummerd onderdelen van het complex zijn: 1. kerk; 2. altaarruimte; 3. diakonikon; 4. *bēt qaddisjē*; 5. centrale hof met overdekte gangen en pilaren; 6. tweede hof; 7. arcaden; 8. Mariakapel; 9. poortgebouw.

klooster van Nestoriaanse in Jacobitische handen was overgegaan. Kale en lege gebouwen staan er nog, toevertrouwd aan de familie van Soelajman Makdassi, die zich nog levendig herinnert de slachting in 1915 en de plundering door Kurden en Turkse soldaten in 1926.

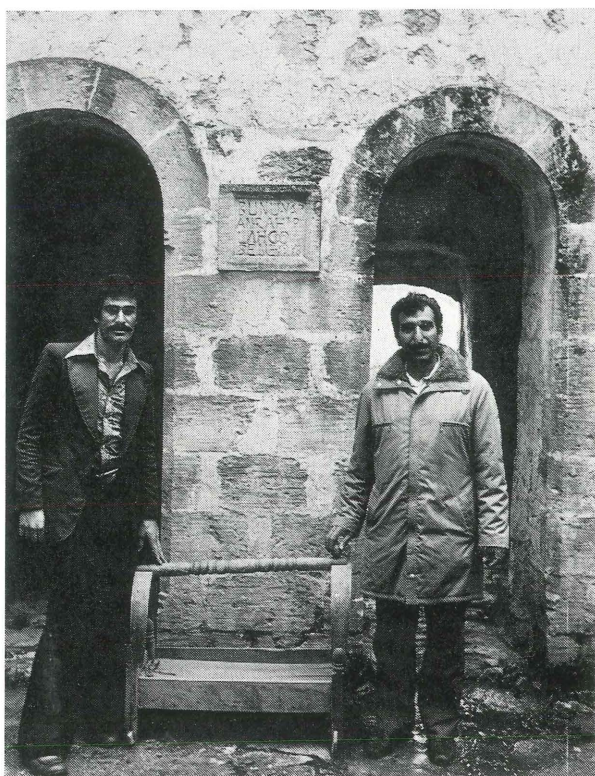

Fig. 10. Turkse inscriptie i.v.m. de vernieuwing in 1948 aangebracht: Bunu yapan Rahip Lahdo sene 1948, „Monnik Lahdo is hiervan de maker (hersteller) in het jaar 1948”.

Een kleine groep Christenen woont nog in een dienstgebouw naast het complex; deze ontvangt een uiterst zeldzame bezoeker uit het buitenland met warme thee aan een gloeiende kachel. Dan begint het bezoek (fig. 9): eerst de kerk, een grote ruimte van ongeveer achttien bij negen meter, exclusief de altaarruimte; deze is $6\frac{1}{2}$ m diep. Voor het altaar van $4\frac{1}{2}$ bij 1,2 m staan twee zuilen, op een derde van de breedte; op het altaar staat een kruis van metaal, waarvan de dwarsbalk even breed is als de staande, beide uitlopend in hoeken waarop cirkeltjes gemonteerd zijn; in westsyrisch schrift staat erop: Van de H. Mar Awgen. Inplaats van een altaarsteen lag er een altaarplank, waarop twee in kruisvorm geschreven regels vermelden dat bisschop Malkē deze wijdde ter ere van de H. Cyriacus; de plank meet 12 bij 25 cm. Achter het altaar is er een absis, waarboven een koepel. Links van het altaar betreden wij een ruimte, waaraan nog twee kleinere kamers grenzen: die ruimte diende waarschijnlijk voor het bakken van de hostiebroden, die altijd vers moeten

zijn. Rechts van het altaar is een moeilijke toegang tot een lokaal dat ruim genoeg lijkt om als *diakonikon*, sacristie, te fungeren: men bewaarde er de gewaden en de kelken; de handschriften met gewijde teksten werden in lezaars in de kerk zelf bewaard. Via de ingang, in de zuidelijke wand van de kerk verlaten wij deze om ons te begeven naar het *bēt qaddisjē*, het „huis der Heiligen”. De muren zullen vroeger wel met zwarte gordijnen bekleed zijn, zoals wij het nog zien in het Zaʿafaran-klooster bij Mardin; daar liggen de heiligen, dus de martelaren, begraven, in de muur of in de grond. Men bewierookt deze plaats en zingt er een lied van de H. Efrem:

*Heer, ontferm U over ons door de gebeden der martelaren die U
hebben liefgehad.
Door hun gebeden en smekingen, wees ons en onze doden genadig.
Waar de martelaren gedood zijn en hun beenderen verstrooid,
Daar ging de H. Geest wonen en bracht rust in de verwoesting.
Martelaren, gij gelijkt op adelaars en fijner dan lucht zijt gij.
Riep Gods Zoon u op zee, gij gaaft antwoord, of op het droge, gij
waart er,
Hem bezingend door het lijden, met stemmen, zo fijn.
De Kerk met haar kinderen zingt: Glorie op de dag uwer feesten.
Glorie aan Uw rechterhand, o Heer, die voor de martelaren kransen
vlocht,
En hen gesterkt hebt in de strijd, hun hoofden bekronend.*

Hier in dit huis der Heiligen was het graf van de H. Awgen en zijn twee zusters; hemzelf hebben de Jacobieten in $\pm$ 1629 overgebracht naar hun klooster Deir az-Zaʿafaran, zijn naam als titel toevoegend aan de H. Ananias, patroon van hun kerk.

Komend uit het *Bēt Qaddisjē* betreden wij een open, centrale binnenhof omgeven door overdekte gangen; de hof meet 9 bij 6 m. Een kant van de gangen is opengewerkt door asymmetrisch opgestelde pilaren, ongelijk in hoogte (fig. 11). Zeer oude kerken in Mosul hebben ook zulk een binnenhof, daterend uit de twaalfde à dertiende eeuw; wij zouden zo ook voor deze binnenhof een aanknopingspunt voor datering kunnen vinden. Slaan wij rechts af, dan lopen wij langs de kerkmuur, gaan tegenover de ingang van de kerk de binnenhof zelf op, hernemen de galerij en lopen om naar de ingang van een tweede hof, niet van een galerij voorzien, van ongeveer gelijke afmetingen als de eerste. Kijkend naar het Oosten, zien wij drie arcaden, waarvan de middelste is dichtgemetseld (fig. 12). Opvallend is hier de bekende romeinse baksteen, die wij niet alleen kennen van de ruïnes in Rome

Fig. 11. De binnenhof van het klooster in zuidoostelijke richting gezien met pilaren langs de gangen.

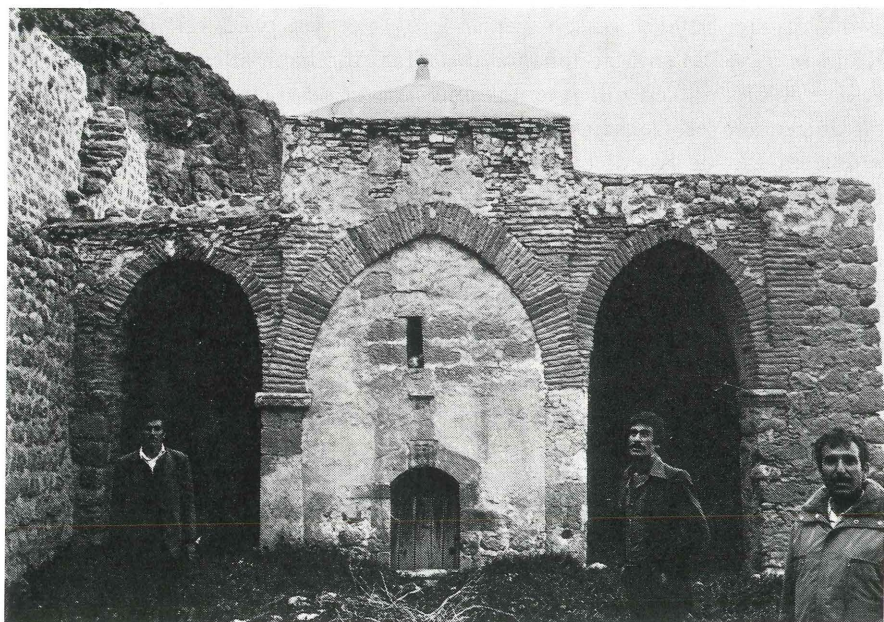

Fig. 12. Drie arkaden in de zuidelijke hof, met daarachter de Mariakapel met koepel.

zelf, doch ook in Trier en Pompeji en in de kloosterkerk van Mar Gabriël op 15 km NNO van de plek waar wij nu staan. Wij hebben de indruk hier voor het oudste gedeelte te staan van het complex; men heeft kennelijk de bedoeling gehad door dichtmetselen het verder verval van deze authentiek geachte poort te voorkomen. Gelet op de niet geheel zekere datum van Mar Awgens sterven, durven wij toch het vermoeden uit te spreken dat wij hier met resten uit de vierde eeuw te maken hebben. Door een poortje gaan wij het middelste gebouw in en zien naar boven kijkend met het licht van zaklantaarns een koepel van romeinse bakstenen. Wij zijn hier in de Mariakapel, een lege ruimte van 4×4 m. Daarna klimmen wij het dak op en herkennen de koepel aan de welving van het glad gemetseld dak. De belendende percelen waren waarschijnlijk de kamers der monniken, die de wacht hielden, want overdag zowel als 's nachts waren er biddende bezoekers, zoals wij b.v. weten van het nog in gebruik zijnde Thecla kapelletje in Ma'loela ten Noorden van Damascus.

Wij verlaten het geheel door hetzelfde poortgebouw als waardoor wij binnen zijn gekomen, maar zonder er aandacht aan te schenken. Het blijkt een kamer te zijn van 4×4 m op stahoogte; het is gewelfd, bevat drie nissen waarvan twee met een venstertje; er is een afvoerpijpje in de grond.

Met weemoed verlaten wij deze plaatsen van eeuwigdurend gebed en boete, kenmerkend voor het syrisch kloosterleven. Volgens onze zegslieden is dit klooster gelegen tussen vier andere, twee aan twee, n.l. Deir Sjomer, Klein Mar Malkē en Mar Johanna met Mar Abraham, allen onbewoond. Of er ooit nog monniken zullen terugkomen is zeer de vraag, daar de Christenen bij duizenden wegtrekken vanwege de onzekere toestand, waarbij Islam en probleem van de Koerden een rol spelen. Wel liggen er tientallen grotten rondom het emplacement, nuttig als evenzovele schuilplaatsen bij een eventuele aanval, maar leger en politie zijn verweg. Als stille getuige van een dramatisch verleden blijven achter de huiveringwekkende stilte, diep beneden de eindeloos groenende vlakte van Mesopotamië in de lente en de legioenen van sterren aan de wolkenloze hemel in de zomer.

Heemstede

J. SANDERS

Literatuur

Algemeen: De duidelijkste kaart voor ons gebied is 1:300.000 in Dr. A. PETERMANN's *Mitteilungen aus Justus Perthes' geogr. Anstalt*, (Gotha 1914), 1, kaart no. 33, behorende bij Dr. WALTHER HINRICHS; "Eine Karawanenreise von Mosul nach Aleppo vom 9. März bis 25. April 1911", *ibidem*, S.189-S.193.

A. VÖÖBUS, *History of Asceticism in the Syrian Orient*, Corpus Scriptorum Christianorum Orientalium (Louvain) vol. 184, subs. tom. 14 (1958) vol. 197, subs. tom. 17 (1960).

Vooraf: "Le couvent de Mar Awgen", in J. M. FIEY, *Nisibe*, CSCO (Louvain 1977), vol. 388, subs. tom. 54, pag. 134-141, waar ook arabische en syrische bronnen worden vermeld.

BOEKENNIEUWS

Nogmaals het Soedanese projekt

Phaenix 22, 92 berichtte over de gigantische archeologische onderneming van Soedanezen en Fransen en over het eerste, algemene deel van een serie publikaties. Inmiddels blijken er drie boekjes bijgekomen te zijn, waarvan aflevering 2 *Les districts de Dal (rive gauche) et de Sarkamatto (rive droite)* bestrijkt. Wij ontvingen 3 en 4 uit 1976, die het *District de Ferka (Est et Ouest)* en *District de Mograkka (Est et Ouest)*, *District de Kosba (Est et Ouest)* betreffen. Formaat en uitvoering zijn ongewijzigd en VILA is opnieuw de auteur, zij het met medewerking van leden van zijn gemengd team. Het aantal bladzijden, illustraties en tabellen is aanmerkelijk toegenomen (en de prijzen registreren die stijging nauwkeurig: 38, resp. 45 F). Deze publikaties van het Centre National de la Recherche Scientifique zijn in het Frans gesteld.

Aldus kan men de tien specialisten met hun twintigtal medewerkers stap voor stap vergezellen, zoals zij langzaam zuidwaarts trekken. De boven genoemde vijf distrikten namen de hele campagne 1970/1 in beslag.

Ter illustrering van de kulturele en chronologische spreiding haal ik deel 4 aan. Op de oevers en eilanden in dat gebied trof men 61 vindplaatsen aan, variërend van neolithicum tot christelijke tijd. Hieruit korresponderen er drie met het Egyptische Nieuwe Rijk. Dertien zijn ouder (waaronder Kerma), tweëndertig jonger (o.m. Meroïtisch). Van drie is de toewijzing onzeker; tien vertonen graffiti.

Op de vermelde campagne volgden andere. Twee nieuwe afleveringen zijn alweer in aantocht: 5 over *District de Ginis (Est et Ouest)*, 6 over *District d'Attab (Est et Ouest)*.

M. HEERMA VAN VOSS

Het fraai uitgegeven boek *Dagelijks leven in Bijbel tijd* is de nederlandse vertaling van een Amerikaanse produktie, uitgegeven door National Geographic Society — De Haan (Bussum 1974; 448 pp.; prijs f 45,—). Het boek biedt een kleurige wandeling door het Nabije Oosten, waarbij het Oude en Nieuwe Testament de chronologische en geografische route bepalen. „De benaderingswijze is niet elitair”, zegt het begeleidende persbericht, en dat blijkt ook uit de zeer vlotte schrijfstijl en de prachtige, bevattelijke, illustraties, die elke bladzijde sieren. De hoofdstukken zijn enerzijds geschreven door geleerden van naam, anderzijds door medewerkers van de National Geographic. De geleerden baseren zich hierbij op wat we uit het verleden

kunnen leren; de journalisten gaan nogal eens uit van het heden, zoals ze dat op hun reizen in het moderne Nabije Oosten hebben waargenomen. Deze laatste benadering, die herinnert aan de reisberichten van onze Bertus AAFJES, spreekt aan, maar is bijzonder fragmentarisch en kan verleiden tot onzekere speculaties. De supervisie van James B. PRITCHARD garandeert echter het niveau van dit boek.

Zeer actief op het gebied van archeologisch-historische uitgaven is de Noyes Press (Park Ridge, New Jersey), waarvan de redactie de laatste jaren enkele boeken ter recensie ontving. We willen er hier kort bij stil staan. Een zeer geslaagde uitgave is het in 1974 verschenen boek *Petra* door IAIN BROWNING (groot 8vo, geb., 266 pag., 184 ill. en 6 kleurenplaten; prijs: 15 dollar). Het is een uitstekend verzorgd, goed leesbaar boek, dat een deskundig overzicht geeft van de geschiedenis en kunst van Petra, met gebruikmaking van alle recente literatuur, waarbij de ontdekking, de resultaten der opgravingen en de belangrijkste vondsten en monumenten achtereenvolgens aan bod komen, en artistieke beschrijving en interpretatie veel bijdragen tot een beter begrip van de oudheidkundige betekenis van deze rotsstad.

In 1975 verscheen bij deze uitgever van de hand van A. NIBBI, *The Sea Peoples and Egypt* (8vo, geb., 16 pl., 20 fig.). Het fraai uitgegeven boek is in de vakpers overwegend ongunstig beoordeeld vanwege de eenzijdige, zij het originele visie van de schrijfster, die van haar inzichten eerder blijk gaf in een eigen uitgave uit 1972, getiteld *The Sea-Peoples. A re-examination of the Egyptian sources*. De schrijfster benadert dit historische verschijnsel vrijwel uitsluitend vanuit de Egyptische teksten en reliëfs, waarbij haar voornaamste stelling is dat de „Zee” of het „grote groene water” niet de Middellandse Zee is, waarover de invallers Egypte benaderen, maar de Nijl-delta zelf, die zij vooral ziet als een overwegend door indringers bewoond, niet door Egypte gecontroleerd gebied, vanwaaruit daar aanwezige niet-Egyptische stammen Egypte willen binnenvallen. Hierbij maakt ze zich wel aan eenzijdigheid schuldig, door het archeologische materiaal buiten Egypte te weinig te gebruiken en door aan de ook in de Egyptische teksten voorkomende vermelding van volksbewegingen in het verre noorden en een invasie over land (via Syrië-Palestina; Amor/Amurru wordt genoemd) en over zee (waarbij Cyprus vermoedelijk een tussenstation was) onvoldoende geloof te schenken. De discussie over de Zeevolkeren is thans in volle gang, zoals enkele recente publicaties bewijzen: A. STRÖBEL, *Der Spätbronzezeitliche Seevölkersturm. Ein Forschungsüberblick mit Folgerungen zur biblischen Exodusthematik* (BZAW 145; De Gruyter, Berlin, 1976) en vooral het recente boek van N. K. SANDARS, *The Sea Peoples. Warriors of the ancient Mediterranean* (1977; London, Thames and Hudson) bewijzen.

Ook is binnenkort de publicatie te verwachten van de referaten van een te Sheffield gehouden congres, gewijd aan de Zeevolken, aangekondigd als R. A. CROSSLAND (ed.), *The Sea Peoples*.

Een waardevolle uitgave van de Noyes Press is N. ROBERTSON (ed.), *The Archaeology of Cyprus. Recent developments* (1975; 8vo, geb., 230 pag., veel platen en figuren; prijs: 24 dollar), de gebundelde voordrachten van een in 1971 over Cyprus gehouden colloquium, ter ere van de directeur van de Oudheidkundige Dienst van Cyprus, VASSOS KARAGHEORGIS. Het boek bevat 11 bijdragen van zeer uiteenlopende aard. Een deel ervan bericht over nieuwe archeologische ontdekkingen op het eiland (Lapithos, Phlamoudhi, Soloi), een deel is gewijd aan archeologische en kunsthistorische problemen (Cypriotisch „white slip” — aardewerk in Palestina, met mogelijk chronologische consequenties; de afbeeldingen van vogels op geometrisch aardewerk; de Cesnola-krater en de iconografie van de Griekse geometrische kunst). Belangrijk zijn m.i. vooral enkele bijdragen gewijd aan de geschiedenis van Cyprus en de implicaties van zijn strategische positie in het oostelijke gedeelte van de Middellandse Zee, als verbindingsschakel tussen oost en west. De problemen van de Cypriete geschiedenis worden op indringende wijze aan de orde gesteld door R. S. MERRILLEES, die protest aantekent tegen het feit dat de geschiedenis van Cyprus steeds is behandeld als de resultante van historische ontwikkelingen in de omringende landen, en niet ook als zelfstandige grootheid. J. D. MUHLY behandelt de netelige problemen van de chronologie, toegespitst op de datering van Laat Cyprisch I, in verband met de chronologie van het Oude Nabije Oosten (begin: ca. 1600 v. C.); Y. L. HOLMES wijdt een boeiende studie aan de handel tussen Cyprus en de omringende landen tijdens de Late Bronstijd, en J. TEIXIDOR analyseert de epigrafische gegevens, die betrekking hebben op de vroegste aanwezigheid van de Feniciërs op dit voor hen zo strategische eiland, dat oude verbindingen onderhield met Tyrus (conclusie: geen overtuigend bewijs voor Fenicische kolonisatie vóór de 8e eeuw v. C.).

Een laatste boek van de Noyes Press, tenslotte, is een overzicht met veel bibliografische gegevens over opgravingen in Zuid-Griekenland, van de hand van D. LEEKLEY en R. NOYES, *Archaeological excavations in Southern Greece* (1977, 8vo., geb., 150 p., prijs: 15 dollar).

Een waardevol handboek voor ieder die archaeologische interesse heeft is J. HAWKES, *Atlas of Ancient Archaeology* (London, Heinemann, 1974; 4to, 272 pag., prijs: 6,50 pond). Het is een atlas die, per kultuurgebied gegroepeerd, plattegronden biedt van de voornaamste archaeologische vindplaatsen in de wereld, vergezeld door een korte beschrijvende tekst door specialisten (in vele gevallen de opgravers zelf) en bibliografische opgaven. Per

gebied wordt een inleiding gegeven, met een overzichtskaart. Het Oude Nabije Oosten neemt uiteraard in deze atlas een belangrijke plaats in: het aan Anatolië, Egypte, Mesopotamië, Iran, Syrië en Palestina gewijde gedeelte omvat de pagina's 131-205. Wie ervaren heeft hoe moeilijk het dikwijls is goede plattegronden van de meest uiteenlopende opgravingsplaatsen te vinden en bij de hand te hebben, kan deze uitgave alleen maar toejuichen; de orientalist zou wellicht nog meer kaarten en een uitvoeriger toelichting hebben gewenst, maar dat was in zo'n algemene uitgave niet mogelijk. Om een indruk van de inhoud te geven: in het deel „Egypte” vindt men plattegronden van Sakkara, Giza, Beni Hassan, Karnak, Luxor, Thebe West, Abydos, El-Amarna, Tanis, Abu Simbel, Edfu, Dendera, Aswan, Philae, Semna, Kerma en Meroe. Syrië en Palestina zijn vertegenwoordigd met de Karmel, Jericho, Byblos, Ras Sjamra/Ugarit, Hazor, Qatna, Megiddo, Lakiš en Jeruzalem.

Een belangrijke uitgave op het gebied van het oude Mesopotamië is T. JACOBSEN, *The treasures of darkness. A history of Mesopotamian religion* (Yale University Press, New Haven/London, 1976, 8vo., geb., 273 pag.; prijs: 15 dollar). Het is de eerste uitvoerige geschiedenis van de Mesopotamische godsdienst sinds vele jaren en daarom alleen al een welkom boek. De grote kwaliteiten van de auteur, als godsdiensthistoricus, archeoloog en kenner van de spijkerschriftteksten als weinig anderen, staan borg voor een bijzonder belangwekkend boek, dat ten volle profiteert van JACOBSEN's talenten als woordkunstenaar en vertaler van Sumerische en Akkadische poëzie. De hoofdlijnen van zijn visie op Mesopotamië's godsdienst — voor hem, om een boektitel te gebruiken, vooral ervaren als het „intellectual adventure of ancient man” — zijn door verschillende publicaties, vooral gebundeld in zijn boek *Toward the image of Tammuz* (verzamelde studies, uitgegeven in 1970), bekend. Men vindt ze hier nader uitgewerkt en verdiept terug, reeds in de titels der hoofdstukken: 2. Fourth millennium metaphors. The gods as providers: dying gods of fertility; 3. Third millennium metaphors. The gods as rulers: the cosmos a polity; 5. Second millennium metaphors. The gods as parents: rise of personal religion. In het 4e hoofdstuk vindt men een behandeling van de belangrijkste godengestalten, waarbij iedere god door een term is gekarakteriseerd: An = authority; Enlil = force, Ninchursag = productivity, enz. JACOBSEN poogt het typisch mesopotamische polytheïsme in zijn historische ontwikkeling langs verschillende wegen te benaderen: evolutie in de ervaring van het goddelijke door de millennia in samenhang met politieke en sociaal-economische ontwikkelingen, met telkens nieuwe metaforen, en ecologisch bepaalde verschillen tussen de godservaring in de verschillende landschappen van Mesopotamië, bij de moeras- en lagunebewoners in het zuiden, bij de dadelkwekers, bij de landbouwers en bij de

herders in de steppe. Een literaire en structurele analyse van de voornaamste mythen, met verrassend visies, vindt men op p. 116v.: Atrachasis; 165-192: Enūma Eliš; 193-220: Gilgameš. Voor het eerste millennium, behandeld in de epiloog, waarin de nationale goden Marduk en Assur en de populaire Nabû, domineren, heeft de auteur minder waardering, daar hij ze ervaart als degeneratie van de metafoor van de heerser, waarbij elementen als wreedheid, angst en bijgeloof de boventoon gaan voeren. JACOBSEN's boek, dat zich niet beschrijven laat maar gelezen moet worden, zal stellig een discussie losmaken, omdat zijn geprononceerde inzichten, zijn structurele analyses, zijn interpretaties van godennamen en zijn visie op het eerste millennium niet alom gedeeld worden. Die discussie, mits op niveau gevoerd, kan een boeiende belevenis worden, waarbij dit boek een uitdaging kan zijn, vooral door zijn rijke documentatie via meesterlijk vertaalde tekstpassages, die de lezer in staat stellen de oude religieuze ervaringen enigmatische in te voelen. Een eerste aanzet tot zo'n discussie en waardering vindt men b.v. in de bespreking door Y. MUFFS in *Numen* van 1977, waarin hij o.a. ingaat op de voor Jodendom en Christendom belangrijke vragen door JACOBSEN aan de orde gesteld in zijn hoofdstuk over „de opkomst van de persoonlijke religie/god”.

Zojuist verscheen de 3e druk van H. KLENGEL, *Hammurapi von Babylon und seine Zeit* (VEB Deutscher Verlag der Wissenschaften, Berlin 1978, kl. 8vo, 235 pag., 16 platen; prijs: 11 DM), een boek, dat voor een groter lezerspubliek een uitvoerig overzicht geeft van Hammurabi, zijn dynastie en zijn tijd. KLENGEL, de auteur van verscheidene boeken waarin hij de resultaten van vakwetenschappelijk onderzoek op critische wijze voor een grotere kring van belangstellenden weet samen te vatten, is erin geslaagd een zeer leesbaar en goed gedocumenteerd boek te schrijven, dat een afgerond beeld geeft van de in vele opzichten boeiende oudbabylonische tijd, waarbij de politiek en de samenleving in zijn sociale en economische aspecten, kenbaar uit brieven, contracten en de „Codex Hammurabi”, centraal staan.

K. R. VEENHOF

